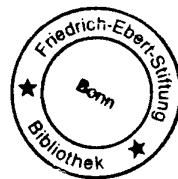

Mónus Illés

1888-1944

Tudományos emlékülés

1994. június 20.

A 95 - 01571

Mónus Illés Akadémia

1995

Szerkesztette: BASSA ENDRE

1993 tavaszán Balatonfüreden találkozót tartottak az értelmiség és a szakszervezetek képviselői. Habár a résztvevők különböző pártok tagjai voltak, mégis összekapcsolta őket a közös cél, a magyarországi szociáldemokrácia tradícióinak megőrzése. Így született az Alapítvány, és az ennek keretében működő Akadémia, mely a kiemelkedő magyar szakszervezeti vezető, *Mónus Illés* nevét viseli. Ötven évvel a szakszervezeti vezető tragikus halála után, 1994 június 20-án az Akadémia tudományos konferenciát szervezett, amelyet Mónus Illés munkásságának szentelt. A konferencián elhangzott előadások publikációja az első olyan kiadvány, mely az Akadémia által szervezett konferenciák anyagát sorozatban szándékszik a nagyközönség elé tárni. A Mónus Illés Akadémia köszönettel tartozik a konferencia létrehozását és a kiadvány megjelenését támogató Friedrich Ebert Alapítványnak.

Agárdi Péter:

Mónus Illés és a torlódő idő

*„Múltunk mind össze van torlóđva
s mint szorongó kíváđorlókra,
ráńk is úgy vár az új világ”*

(József Attila: Hazám)

A véletlen hozta, de talán mégis szimbolikus érvényű, hogy miként születésének centenáriumban, 1988-ban, most, 1994-ben is nagy politikai átalakulás közepette fordulunk Mónus Illéshez.

A két átalakulás persze jellegében és nagyságrendileg is különböz; akkor a rendszerváltozást megelőző útkeresés légköre, most egy új, kialakuló gazdasági-társadalmi rendszeren belüli gyökeres hatalmi-politikai váltás aurája a meghatározó. S ha a tudományos igényű megközelítés igyekszik is elhárítani magától mindenféle aktuálizáló szándékot vagy megbízást, az eleven szellemiséget felmutató életművek (főleg a történelmi, kulturális és eszmei sugárzásuk) mindig is érzékenyen válaszolnak a kor, a történelmi „pillanat” kihívásaira. Ugyanaz az életmű, magatartás, szöveg is másként olvastatja magát egy más közegben (nem beszélve a tudományosan felismert összefüggések és igazságok „újraértékelítő” felhalmozódásáról). Nos, ez a történelmi-hermeneutikai érzékenység egy fokozatosan kibontakozó, kontinuos Mónus-értelmezésen belül is máshová tette ki a hangsúlyokat 1988-ban, 1991 őszén s talán máshová rakja most, 1994 nyarán¹. Természetesen kutatónként, értelmezőnként is differenciáltan.

Mónus Illésnek nincs szüksége olcsó időszerrűsítésre; de a 90-es évek dereka magyar szellemi életének (ezen belül: baloldarának) sem. Ám farizeuskodás lenne elfojtani azt a mégiscsak kikívánczozó intonációt, hogy személyes és történelmi elégtétel Mónus Illés emlékének és életművének, ami 1974 májusában-júniusában történt: a demokratikus szocializmus értékrendjét és eszmarendszerét vállaló mozgalom választási győzelme s baloldali-liberális arculatú koalíciós kezdeményezése. Akárhogy sikerül és zárul is majd ez a parlamenti-kormányzati időszak (ami ugyancsak nyomot fog hagyni a magyar szociáldemokrácia hagyománytárában), a baloldálnak ez a hazánkban ez idáig példa nélküli demokratikus parlamenti sikere Mónus Illés és eszmétársai, illetve az egész szocialista tradíció számára – s persze jelentős mértékben befolyásolva a mai magyar társadalom és nemzet sorsát – egy világnézeti, erkölcsi természetű, ugyanakkor valódi modernizációs kárpótás esélyét kínálja. Most már „csak” az utódokon múlik: tudnak-e élni ezzel az eséllyel.

Közvetlen útmutatóul, receptként azonban mégsem érdemes idézni Mónus Illés és az 1945 előtti szociáldemokrácia politikai törekvéseit, gondolati tra-

díciót. Az 1990–94 közötti jobboldali, sőt szélsőjobboldali előjelt „hamisításokat”, a „keresztény-nemzetinek” deklarált „igazságokat”, a rágalmatos indulatú, tudománytalan torzításokat és hazugságokat nem szükséges „kiegyenlíteni” jóvátételi szándékú „baloldali” ellenhistorizálásokkal. „Csupán” arra van szükség, hogy hitelesen megismerjük – s időről időre újraértelmezzük – a folyamatokat és összefüggéseket, s hagyjuk őket elevenen beszélni és hatni. Mónusnak egyébként sem valamiféle „külön” teoretikus hagyatéka az, ami elsősorban maradó az ezredforduló Magyarországn, hanem sokkal inkább a 30-as években általa kezdeményezett politikai, kulturális és ideológiai fordulat, amelyet azonban derékba tört a háború és a szélsőjobboldal rémulalma.

Ha összefoglalható lenne néhány leegyszerűsítő tételben ez az örökség, akkor a modern és elméleti érzékenységű, antifaszista töltésű demokratikus baloldaliságban, valamint az ausztromarxista és progresszív nemzeti tradíciókra épülő értékcentrikus (például József Attilát és a népi mozgalom valószínűsíthető hitelesen méltató), egyúttal széles körben populáris kultúrafogásban, művelődéspolitikában jelölném meg Mónus Illés fő érdemeit. „Tanai” azonban nincsenek, ezért is „vitakozom” e konferencia címével (Mónus Illés élete és tana). A legtöbbet, a legtalálhatóbbat éppen azok az emlékezők mondták és mondják róla, akik nem egy-egy teóriáját, gondolatát, tételt, hanem mindenekelőtt pedagógiai ethosát, személyiségének varázsos sugárzását emlegetik.

A konferencia első részében elhangzott személyes emlékezőseket is gazdagítandó, hadd idézzek Mónus szerepének további rekonstrukciójához néhány bekezdést a nagyon is illetékes, de most távol lévő Fejtő Ferentől. Ez az 1988-ban kelt szöveg csak nemrég került elő, ezért nem idézhettem 1991-ben lezárt Mónus-könyvemben sem. Adjuk át tehát a szót Fejtőnek, aki – József Attilához hasonlóan – igen sokat köszönhet az MSZDP e hiteles tekintélyének:

„Életem egyik fordulópontját jelentette, amikor egy nap, 1934 tavaszán József Attila ájtott hozzánk a Limanova térre azzal, hogy kísérjem el Mónus Iléshez. Mónus 1933 óta a szociáldemokrata párt főtájkára volt, és 1934 elején a párt elméleti folyóiratának, a Szocializmusnak a szerkesztését is kézbe vette; előre látható volt, hogy a Népszava főszerkesztőségét is rábízák. Attila hívása nem lepett meg, tudtam, hogy az utóbbi időben többször találkozott Mónussal, rokonszenveztek egymással, és Mónus kérte, dolgozzék a lapjába. Meglátod, igazi munkászervező – mondta Attila. Néhány hónappal azelőtt szakított a kommunista párttal. A szakítást kiváltó ok az 1933. januári németországi változás és Attilának a Komintern politikájával való elégedetlenségét kifejező egységfrontcikke volt. A szociáldemokrácia felé fordult tehát, az volt a véleménye, hogy a szociáldemokrata párt körül kell tömöríteni a polgárság és az értelmiség antifaszista elemeit. Nem volt nehéz álláspontja igazáról engem is meggyőznie.

[...] Mónusnak, aki egyforma intenzitással dolgozott a pártban és a szak-szervezetben, egyik alapeszméje az volt, hogy meg akarta erősíteni a párt kultúrát, amely addig dilettáns kezekben – amint Remenyik Zsigmond barátunk írta: »az agitációs pártirodalom művelőinek bumfortejű csapata« kezében – volt, holott az egyre erősödő nacionalista ideológiával szemben egy megújodott, dinamikus és radikális szocialista ideológiát kellett volna állítani. József Attila rólam is beszélt Mónusnak, aki már olvasta néhány, a Nyugatba, sőt a Válaszba írt cikket, és megígérte, hogy összehoz vele.

Így léptem át először a Conti utcai székhez küszöbét, és kerültem Mónus Illés elé, aki a kommunár Frankel Leótól örökölt biedermeier íróasztala mögött fogadott. Mondhatnám, az első pillanattól kezdve mélységes rokonszenvet keltett bennem közvetlen modorával, csöppet sem bürokratikus viselkedésével. Hosszan elbeszélgettünk a világpolitikai helyzetről, amelyet a náciizmus győzelme és röviddel azután az osztrák párt veresége alaposan megváltoztatott, és a magyar állapotokról, aminek Mónus Illés, az autodidakta, a baloldali szociológusait éleslátásával megszálló cikkeket írt a Szocializmus 1934. novemberi számában A magyarság útja címmel. Elemzésének kiindulópontja Székfű Gyula akkoriban megjelent Három nemzedék és ami azután következik című rendkívül fontos könyve volt. A Bethlen-korszak vezető történetésze és teoretikusa ebben beismerte, hogy a bethlenizmus kudarcot vallott, amelynek a magyarság egyik problémáját sem sikerült megoldania.

Cikkében Mónus kitért az új irodalmi nemzedék egyik csoportjának lapjára, a Válaszra, amelynek hangadója Németh László volt, valamint Mátolcsy Mátyás közgazdász Agrárpolitikai feladatok című művére, amely tudományos apparátussal kezelte az úgynevezett falukutatók – Illyés Gyula (Puszták népe), Szabó Zoltán (A tardi helyzet), Nagy Lajos (Kiskunhalom), Erdei Ferenc (Futóhomok) stb. – által népszerűsített problematikát.

Mónus Illéssel tökéletesen egyetértettünk abban, hogy mint szociáldemokratának – mert immár annak tekintettük magunkat Attilával, bár a párttagdíjfizetést senki se kérte tőlünk, nem is lett volna miből – kritikai rokonszenvvel kell kísérnünk nem szocialista, de magukat progresszívnak valló kortársaink halk, félős, óvatos vagy ifjú bátorsággal való ráeszmélését a magyar társadalom ellentéteire. (Ezek Mónus szavai.) ...

Akik majd részletesen megírják a magyar szociáldemokrata párt történetét, nem szabad, hogy megfeledkezzenek ez érdemről, hogy a felvilágosodás, a humanizmus eszméit, a kultúra, a tudomány tiszteltet több munkásnemzedéke oltotta be. Olyan színvonalú nevelőket, amilyenek Kunfi Zsigmond, Szabó Ervin, Szende Pál, Stromfeld Aurél, Braun Soma, Garami Ernő, Kéthly Anna, Faragó László, Mónus és barátai voltak, semmilyen más párt nem adott a szervezett munkásságnak sem előbb, sem később. [...]”²

Erdődy János, Fejtő Ferenc s mások régebbi vagy friss visszaemlékezései, illetve a történeti, eszméletörténeti kutatások eddigi eredményei fölöslegessé teszik, hogy megkísértem a – terjedelmileg is – lehetetlen: röviden összefoglalni Mónus Illés munkásságának, akárcsak politikai-stratégiai szerepének és ideológiai-kulturális publicisztikájának fő tételeit. Azt azonban feltétlenül jelezni kell: minden tény és szöveg cáfolja azt a „közeleltű” rágalmat, hogy Mónus (és az általa fémjelzett szociáldemokrácia) közömbös lett volna a két világháború közötti magyar társadalom alapvető gondjaival, a nemzeti sorskérdésekkel szemben, hogy elszakadt volna a demokratikus patrióta hagyományoktól s hogy doktriner módon, „nemzetiellen” és utópisztikus célokat, eszméket akart volna ráerőszakolni hazánkra. Persze hogy tévedett ő is nemegyszer, de a Horthy-korszak negyedszázadában azon kevesek közé tartozott, akik megkérdőjelezték nemzeti illetékességük tudatában, munkásmozgalmi elkölvezetéseket, üldözöttséget és sárgacsillagos mártíriumot is vállalva a legtöbbet tették a szabadságjogok érvényesítéséért, az egész magyar társadalom demokratizálásáért, nemzeti függetlenségéért és felemelkedéséért, az igényes tradícióörzést és a kultúralt modernizációt szervesen összekapcsoló polgárosodásáért.

Igen, bármennyire furcsa: az a fajta élet-, munka- és kultúrafelfogás, amelyet Mónus Illés képviselt, és amelyet szakszervezeti oktatási intézmények, baloldali lapok, folyóiratok, politikai demonstrációk, kisközösségek és személyes kontaktusok kiterjedt hajszer-hálózatán keresztül „továbbított” s igyekezett felnöveszteni, nos ez a szemlélet – szocialista távlatainak demokratikus (tehát nem sztálinista) antikapitalizmusával együtt is – a fejét felemelő, a képességeit, tulajdonát, érdekeit, jogait egyénileg, önkormányzatilag és közösségekben érvényesíteni tudó magyar citoyen előlegezte s „formázta meg”. Ez igaz még akkor is, ha legtöbbször munkásoverallba öltöztette ezt a citoyent s ha ezek a szocialista távlatok a baloldali politikus halála óta eltelt fél évszázadban ez idáig jórészt utópianak minősültek, illetve kompromittálódtak: lényegében azaz torzultak, amit Mónus a szovjetunióbéli bolsevizmus formájában, „kommunizmusként” már a húszas-harmincas években is élesen viatott, sőt elítélt. (Hogy teljes joggal és igazságérvénnyel-e, az más kérdés.)

Idézzünk fel néhányat – a periódust, a baloldali citoyen élet-, munka- és kultúrafelfogást s őt magát is jellemzendő – Mónus Illésnek a kor fő kihívásaira és alternatíváira adott válaszaiból. Egyike volt az MSZDP 1930-as radikális agrárprogramja kidolgozóinak és népszerűítőinek. A földkérdés demokratikus megoldását tekintette az ország legsürgetőbb gondjának, hiszen „közel hárommillió a nincstelen, föld- és keresetnélküli ember. Majd egyharmada az ország lakosságának”. A kiutat nem „a reménybeli revízió”, nem „a földhöz parasztok” indulatának a határon kívülre terelése, illetve antiszemita manipulálása jelentheti – írja –, de nem az a telepítéssel való tüneti kezelés. „A magyar élet ellentétei szervek. Egyik nem oldható meg a másik nélkül. A földreformot, a nagybirtok túltengő uralmának megszüntetését meg kell előznie a magyar társadalom általános, teljes átalakulásának.”³ Ez a meggyő-

ződés fogalmaztatja meg vele 1935-ben a magyar munkásmozgalmat feladatáit – „a demokratikus szabadságjogok megteremtése, az ország szabad fejlődésének biztosítása, a földkérdés rendezése, a gyökeres agrárreform” komplex programját, miközben igencsak tisztán látja a magyar „reformfasizmus”, a Gömbös-kurzus igazi természetét és célját. S már ekkor – vátesként – óvja a korabeli politikai elitet: „a hitleri Németország mellé szegődni: második vesztett háborút jelent!”⁴

Orthodox szocialista volt, e jelző nem pejoratív, hanem értékörző értelmében, bár ez az ortodoxia együttjárt némi utópizmussal, olykor skolasztikus felhangokkal is. Paradox, de legalábbis feltűnő Mónusnak az a „szokása”, hogy – érzékenyen alkalmazkodva a politikai helyzet változásaihoz, de igyekezőn befolyást is gyakorolni rá – a baloldali értéktávlátó gondolkodást, „a szocialista világkép”-ről, a tökérs társadalom meghaladásáról való gyakori töprengést szorosan összekapcsolta az antifasizista küzdelmeknek, a demokratikus vívmányok védelmezésének a követelményeivel.

A szocializmus elsősorban „magvető munka”-nak tekintette,⁵ ugyanakkor olyan „szabadságfrontért” érvelt (tevőlegesen is), amely „magában foglalná a parancsuralmi rendszer minden ellenfelét... Mindenkének legnemesebb kötelessége ebben a szabadságküzdelemben részt venni, aki ragaszkodik mindahhoz, amit a polgári forradalmak a polgári társadalmak számára kívának és amelyet most a fasizmus megsemmisítéssel fenyeget”.⁶ Sok írásában bírálta a fejlett polgári berendezkedésű országok társadalompolitikai módszereit, a „tisztá piacgazdaság” mítoszát, de elvi antikapitalistaként is tudta, hogy a kapitalizmus intézményesülését biztosító liberális polgári szabadságjogok megvédése baloldali érdek (hiszen egyetemes érdek) is, s hogy a jobboldallal való ütközésben és az ország demokratikus átalakításában a liberális, a baloldali, a plebejus népi erőnek, sőt a konzervatív keresztény neohumanizmus csoportjainak hosszú távon együtt kell működniük.

Nem elsősorban a zsidó származása miatti személyes veszélyeztetettség s nem is „csupán” valamiféle elvont emberjogi eszmény, hanem az ország, a nemzeti függetlenség fenyegettsége, a földkérdés manipulálása és a szabadságjogok megsemmisítése miatti patrióta aggodalom motíválja azt a kiterjedt politikai és publicisztikai tevékenységet, amelyet a „zsidótörvények” – a magyar uralmi elit többévezédes politikájával megalapozott s a náci rezsim hatására felerősödő és intézményesülő kormányzati antiszemizmus – ellen folytatott. Elegendő csak egyetlen levezetést idézni: „A kormány oldaláról azt hiszik, hogy a zsidótörvény, az árparagrafus megvalósításával, gyakorlati keresztülvitelével a szélsőjobboldali agitáció vitorláiból a szelet kifogják. A kormány nem engedi magát túllécsülni... Zsidókérdés – földkérdés helyett. Zsidókérdés – a szabadságjogok helyett. Zsidókérdés címen kötik gúzsba a sajtót és rendezik újra a közélet legégetőbb problémáit. A zsidókérdés csak arra való, hogy a valóságos viszonyokról a figyelmet elterelje.”⁷

Minden eszmei s politikai különbség és vita ellenére Mónus számára liberalizmus és baloldalság, patriotizmus és európaiság nem két pólus, hanem egy tág demokratikus stratégia inherens értékei voltak: „Mi demokratikus felfogást képviselünk. Ennek a felfogásnak önkormányzat és a szabadságjogok az alapelvei. Felfogásunk, hogy belpolitikánkban végzetes hiba a fasiszta áramlatok hatását kifejezésre juttatni. Meggyőződésünk, hogy Magyarország Nyugat-Európában kell maradnia és nem szabad magát végzetesen és végtelenen se lekötönnie, se elköteleznie a körülöttünk kialakuló háborús frontok egyikének vagy másának... Nyugat-európainak lenni, az emberiség eddigi küzdelmeiben érvényre jutott nagy eszmékhez hűségesnek maradni s a divatos korporációs kísérleteknek ellenállni – méltó és értékes feladat.”⁸

*

Sok, még feltáratlan, illetve újraértékelendő problémát vet fel a magyar és a nemzetközi szociáldemokrácia története – különösen a XX. század utolsó évtizede világháborúinak – „visszamenőleges hatályú” perspektívájából. Vonatkozik ez a második világháborús évekre is, Mónus Illés ekkori szerepére, háttérbe szorítottságára, cenzúrával korlátozott, álneves publicisztikájára és a háború utáni újjáépítést alapozó, jövőtervező, koncepiáló szervezőmunkájára.

Feltűnő, hogy – sajátos egyéni élethelyzetéből adódóan is – mennyire felerosódtak ideológiai és futurologiai késztetési, a marxizmust, a szocialista világképet megújítani akaró kvázi-teoretikus kezdeményezői, ugyanakkor a baloldalságát a háborús kataklizma „átmentő” szenvedélyes moralista hitvallásai is. Az 1940-es években más hazai ellenzéki áramlatokban is elszaporodó jövőtervezésekkel összevetve szokatlanul jellegzetes Mónus e kései írásainak markánsan baloldali-szocialisztikus s némileg doktrinár arculata. Még hozzá nem csupán a háborús helyzet realitásaihoz vagy éppen az 1942-es és 1943-as balatonszársói konferenciák baloldali felszólalóihoz, hanem még az illegális, illetve emigráns kommunista párt tervezeteihez, népfront-törévi seíh képest is.

Anélkül, hogy belemennék e „baloldali fordulat”, illetve az ideológiatörténeti analógiák részleteibe,¹⁰ érdemes utalni a stockholmi ún. Kis Internacionálé 1943. május 1-jén közzétett „háború utáni” szociáldemokrata programjára, amely nemcsak hogy „nemzetközi tervgazdálkodás”-ról beszél, hanem – miközben a polgári szabadságjogokért folytatandó harc, illetve megvédésük elsőbbségét vallja – a világháborúhoz vezető okok (közük „a korlátozott kapitalista érdekpolitika”) bírálatából azt a következtetést vonja le: a fasiszmus leverése után nem szabad majd visszalépni az „ún. szabad kapitalista viszonyokhoz”. „Az állami ellenőrzés sokkal inkább kiindulópontnak kell felhasználni ahhoz, hogy a termelést és az elosztást tervszerűen ki lehessen alakítani, megpedig a nép saját akarata szerint, a demokratikus szervek útján.” Az angol-szász nagyhatalmak és a Szovjetunió török kiegyezésében, egyúttmükö-

désében, a munkásmozgalmak elkülönülő szárnyainak összefogásában bízó dokumentum olyan európai távlatban gondolkodik, amelynek tartalma „a demokratikus forradalom továbbfejlesztése szocialista irányban” lenne.¹¹

További kutatás feladata megvizsgálni, hogy Mónus háborús publicisztikája, illetve munka- és jövőtervei¹² milyen összefüggésben, kölcsönhatásban álltak a nemzetközi szociáldemokrácia korabeli hasonló típusú kezdeményezéseivel, műhelymunkáitával, valamint hogy mennyi volt bennük az ortodox szociáldemokrata antikapitalizmus s mennyi a háborús sokk kiváltotta újrakapitalizmus – függetlenül attól, hogy aztán a XX. század második fele mit igazolt, mit devalvált s mit stílizált utópiává ezekből az elképzelésekből. Azt is szükséges lenne kideríteni, hogy miként készült a felszabadulás után publikált első – posztumusz – Mónus Illés-munka. A modern szocializmus elmélete című füzet,¹³ amely előadásainak agitatív, szinte katekizmuszerű kivonata. Vajon autorizálta-e még 1944 őszén előtt? Nem mintha kirívóak lennének a szövegben a hitelességet megkérdőjelező, az utókor negatív válaszáit sejtető implikációk, de mégiscsak túl sok bekezdés tűnik 1945 tavasza utánhoz igazítottnak, a kései Mónus szocialista ortodoxiájú, de vonzóan messianisztikus karaktere doktrinér-bürokrata irányú átprogramozásának. Ezért is érdemes inkább a 40-es évek első felének hiteles Mónus Illés-szövegeihez fordulnunk.

Minden erős – s több motivációjú – kommunistaellenességgel együtt is az 1940 és 1944 közötti eredeti Mónus-írásokat szenvedélyes elméleti s morális töltésű baloldali szocializmusfelfogás, jövőkép fémjelzi, mondhatjuk: radikálisabban baloldali, mint az 1938 előtti írásokat. A háborúnak a nyugat-európai szociáldemokrácia egyes irányzataihoz hasonlóan Mónus gondolkodásában is kielégedést egy élesen (ha nem is „forradalmasan” és „proletárdiktatúrásan”) antikapitalista értelmezése és meghaladásáért kísérlete – bár nem olyan koncepciózusan, mint például Justus Pál teoretikus igényű munkáiban –, mondván, hogy „a liberális kapitalista társadalmi rend hanyatlásához érkezünk el”, s így „a szocializmusért harcolni ma egyet jelent az emberiség nagy szabadságügyéért való harcral”. Annál is inkább – írja –, mert ez a világot mozgató nagy eszme és mozgalom nem köthető egyetlen irányzathoz, nem rencélhető alá pártok és mozgalmak rövidebb lejárta politikáinak; elbukásokkal, vereségekkel együtt is képes megújulni, gazdagodni.¹⁴

Miként annyian, Mónus sem mérhette föl 1940–41-ben a háború dimenzióit és távlatait, s főleg nem a háború utáni világpolitika esélyeit. Sőt: az évtizedfordulón ő is hajlott egy ideig arra – miként, paradox módon, a Mónus részről élesen elítélt szovjet-német paktumokat ideologikusan igazoló akkori kommunista publicistika jelentős része is –, hogy elsősorban a tőkés termelési rend ellentmondásából vezesse le és minősítse a világháborút. Am a melléfogásokkal és utópiázmunkákkal együtt is volt s maradt relevanciája annak a szinte önszuggesztívó hevülettel és gyakorisággal megfogalmazott tételnek, hogy „a szocialista és munkásmozgalom nem »bukott meg« és a szocializmus nem mondott »csődot« csak azért, mert ezekben az országokban a

háború pusztításai rendkívüli viszonyokat teremtettek", illetve mert számos országban a baloldalt – részben súlyos hibái miatt – legyőzte a szélsőjobboldal.

Mónus nemcsak folyamatosan rendszerkritikus baloldali mozgalmaként, nemcsak érték- és eszmerendszerként, de együtt – látványilag demokratikus kiharcolható, felépíthető – társadalmi rendszerként is értelmezte a szocializmust, mégha élesen bírálta is a bolsevista Szovjetuniót. Sőt „A munkásmozgalom bukásáról, a marxizmus csődjéről és a szocializmusról” címmel névtelen barátjához írott nyílt levelében a néprontos kommunistákat „megszégyenítő” elviséggel írja: „Jól tudod, hogy a kapitalizmus modern fejlettségi formájában szocialista rendszabályokat alkalmaz, hogy a súlyos válságokon és bajokon túlsége magát. Nem szabad ebből azonban azt következtetni, hogy ez a szocializmus megvalósítását jelentené! Ez csak azt jelenti, hogy a kapitalizmus kénytelen szocialista rendszabályokat magáévá tenni és alkalmazni, mert más kivezető utat nem talál már... De mindebből még nem következik, hogy ez már szocializmus volna – kapitalista formák között! ... A mai társadalomban alkalmazott szocialista vagy szociális jellegű tervek, eszközök és szempontok nem vezetnek a szocializmushoz, és azok, akik alkalmazkznak, nem lesznek azzal szocialistává, hogy szocialista gondolatokat alkalmaznak – a kapitalizmus védelmében.”¹⁵

Ezek a megfogalmazások ott és akkor a „nemzeti szocialista” reformok, a szélsőjobboldali populizmus szociális demagógiája ellen irányultak elsősorban, de kétségtelenül volt általánosabb, „formációelméleti” üzenetértékük is. Túl azon, hogy [van-e elmélettörténeti és társadalompolitikai relevanciájuk] ezeknek az 1940-es szociáldemokrata hangsúlyoknak, kétségtelen: finoman szólva s többértelműen nem aktuálisak 1994 vadul s mégis nehézkesen rekapituláló Kelet- és Közép-Európájában s Magyarországon.

Ebben a nem-aktualitásában, a „torlódo idő” történelmi szivitrnuszavarában az államszocialista modernizációs kísérlet XX. századi sorsa s az 1989 utáni rendszerváltás fél évtizede is meghatározó szerepet játszik. Egy otrombán s manipulálón baloldallelles önigazolású, avitt társadalmi, politikai és kulturális eszményeket felújítani e realizálni kívánt, tekintélyelvű és hársányan nemzeties kurzus után ma egy „kegyetlen” kényszerpálya szorítói és paradoxonai övezik a demokratikus szocializmus és a liberalizmus kormányzati szövetségét. Olyannyira, hogy még a kádársta nuszalgiaikkal, kommunista vagy újbaloldali velleitásokkal nem vádolható tudós is a társadalom mélyrétegeibe nem hatoló, „jobbaldali szociáldemokrata program”-nak minősíti a Mónus Illés tradícióját vállaló mozgalom stratégiáját.¹⁶ Hogy ebben a politikában mennyi a globális világpolitikai adottság, világrendszer-átalakulási trend, mennyi a nemzeti „sors”, mennyi a modernizációs ugrás és a világpiaci egyensúly helyreállítása egyidejű kényszerének a felelős vállalása, mennyi a „politikai osztály” közvetlen (például privatizációs) érdekeltségének felfeltárlása, eufemizálása, mennyi az alig leplezett prokapitalista lihegés s mennyi

a tételődő baloldal „két meggyőződése”¹⁷, az nem elsősorban a szándékokon és a szövegeken, hanem az elkövetkező években ténylegesen realizálódó gazdasági, kulturális és társadalompolitikán, a konfliktusok kihordásának irányán, a „finomul a kín” esélyén múlik.

A kései Mónus moralista szocializmusképe, „nem aktuális”, üzenetértékű teoretikus antikapitalizmusa és emancipációs társadalomeszménye persze még a visszajáról sem igazolhat valamiféle mai populista vagy utópista radikalizmust, türelmetlen antiliberalizmust és „nemzeti” előjelű modernizációgazelenséget. Ugyanakkor nem engedi feledtetni az állandó önkorekció kötelezettségét, a felelős tételődés és önértéztartás baloldali erkölcsi parancsát, „a szocializmushoz fűző lelki kötelekeket”. S bizonyosan nem ad indokot arra, hogy önáltató vagy öncsaló módon az igaz/hamis, a jó/rossz, a doktríneregség/pragmatikusság, a zsákutca/Nyugat képtelusságára, síkgeometriájára egyszerűsítsük a teória-mozgalom-taktika három dimenzióját, térídejét. Különösen Kelet-Közép-Európa félperifériás történetiségében és mégoly szűkösen alternatív távlatiba.

Jegyzetek

- Agárdi Péter: Kortársunk, Mónus Illés. Metszet az 1930-as évek magyar szellemi életéből. Bp. 1992. Kismonográfiám, illetve a két centenáriumi Mónus-válogatás (*Gyurgyák János – Tökécski László: A magyar szociáldemokrácia múltjából: Mónus Illés. Századvég 3. füzet*, Bp. 1987. 158–251. 1., illetve Mónus Illés válogatott írásai. Szerk.: Szabó Ágnes és Pintér István. Bp. 1988. [a továbbiakban: MI Vál.] megjelenését követően több, kötetben még publikálatlan értékes Mónus-írást is közreadtam értelmező-értékelő bevezetőikkel: (1.) Oroszország – a titokzatosság tündöklésében (1935) Csakazértis, 1991. 5. sz. (2.) Hol az írók helye? (1935) ugyanott (3.) Véget kell vetni ennek (1937) Tekintet, 1992. 2. sz. (4.) A falu és a város összefogása (1938) ugyanott (5.) A munkásmozgalom bukásáról, a marxizmus csődjéről és a szocializmusról (1940) Csakazértis 1993. 3. sz.
- Fejtő Ferenc: Szociáldemokratának lenni 1934-től. F. F.: Szép szóval. Szerk.: Széchenyi Ágnes. Bp. 1992. 331–346. 1.
- Mónus Illés: A magyarság útja. Szocializmus 1934. 8. 337–343. 1. és 9. sz. 395–399. 1.; MI Vál.
- Mónus Illés: A magyar munkásmozgalom feladatai. Szocializmus 1935. 9. sz. 389–395. 1.; MI Vál.
- Ugyanott.
- Mónus Illés: Küzdelem a fasizmus ellen. Népszava 1937. október 24-e 1.; „Népront Magyarországon”. Bp. 1985. 103. 1.
- Mónus Illés: Árpaparagrafus. Szocializmus 1938. 4. sz. 201–202. 1.

- 8 *Mónus Illés*: Új kormány – új helyzet. Népszava 1938. május 15.
- 9 Az elmúlt két évből néhány fontos új hazai munka és értelmezési kísérlet: *Havas Péter*: A szociáldemokrácia és a változó világ. Társadalmi Szemle 1993. 2. sz.; *Jemnitz János*: Léon Blum, 1872–1950. Politikai életrajz. Bp. 1993.; *G. Márkus György*: Esszé a szociáldemokráciáról. Társadalmi Szemle 1992. 5. sz.; *Erényi Tibor, Krausz Tamás, Szigeti Péter, Tókei Ferenc, Tütő László, Varga Lajos* és mások írásai a magyar és a nemzetközi szociáldemokráciáról az Eszmélet c. folyóirat 20. számában (1994. január).
- 10 Megfontolandó érveket és analógiákat fogalmazott meg ezzel kapcsolatban az 1994. június 20-i Mónus Illés-konferencia vitájában Jemnitz János és G. Márkus György is.
- 11 Békécélok. A Politikatörténeti Intézet levéltárában őrzött kéziratot „A demokratikus szocializmus gyökerei” címmel közreadta *Szabó Éva* és *Szűcs László*. Múltunk 1990. 3. sz. 161–172. 1.
- 12 Lásd például *Ács Tamás* álnéven: Mire van szükség rendkívüli időkben? Bp. 1940.; Két levél a háborúról és a szocializmusról. Bp. 1941.; Milyen legyen a tervgazdaság? (szerk.) Bp. 1941.; 1943. július 22-i referátum az SZDP Értelmisségi Szervező Bizottságának ülésén. MI Vál 432–437. 1. stb.
- 13 A modern szocializmus elmélete. Mónus Illés szemináriumi előadás-sorozatának kivonata. Népszava Könyvkereskedés, Bp. 1945.
- 14 *Ács Tamás*: Mire van szükség rendkívüli időkben? Bp. 1940.
- 15 Újraközölve a Csakazértis c. 1993. 3. számában.
- 16 *Szelényi Iván*: Két választás Magyarországon. Kritika 1994. 9. sz.
- 17 *Agárdi Péter*: Két meggyőződésű emberek. Népszabadság 1994. június 22.

Márkus László:

Történetírás vagy mitológia

Bevezetésként szükségesnek tartom tisztázni, de legalábbis megkísérlem értelmezni a magyar történeti valóság kifejezést. Mint e konferencia is bizonyítja, a magyar történeti valóság ábrázolására a magyar történetírás hivatott, nyilván ezért tartotta neves történész a bevezetőt. Így, ami a válaszadást illeti, már a megadott kiindulási pontnál zavarban vagyok. Történetírói credóm ugyanis Szabó Ervin (Mónus Illés egyik tanítómestere) véleményéhez kötődik a magyar történetírást tekintve – doktriner módon. Szabó Ervint idézve így hangzik a credo:

„Még nem akadt magyar történetíró, aki élete feladatává tette volna: megosztítani a magyar történetet attól a végtelen gyomtól, amely a pártoskodó és gyáva történetcsinálók keze alatt benne felburjánzott. Alig van nemzet, amely a hazugságoknak vastagabb szemüvegén szemlélné saját történetét.” Állásfoglalása 1902-ből származik; a Népszava hasábjain látott napvilágot. Szabó Ervin nem volt jövőbelátó, nem tudhatta, hogy a java még hátravan.

Magyar történeti valóság ugyanis – megítélésem szerint –, hogy divatos szóval éljek, csak mint ún. kollektív nemzeti emlékezet működik, persze attól függően, hogy a nemzet vagy nép-nemzet melyik történetírói kollektívájára emlékszik és emlékeztet. Egyetlen őszinte magyar történész – az elmúlt 4 esztendőben lett a szakma kiválósága – mondta ki, hogy igénye a magyar történeti mitológia. Ez legalább őszinte hitvallás volt! E kiállás Antall József történészről származik. Antall József miniszterelnöknek és történésznek a Pedagógusok Lapja 1993. november 10-e számában megjelent ünnepi köszöntőjéből idéztem, amelyben október 23-át „történelmi mitológiánk” részévé nyilvánította. Nyíltsisakos történészi credo volt, ő legalább nyilvánosan elismerte, hogy a magyar történetírás feladata a mítoszteremtés. Ugyanakkor teljesen szalonképes fogalmazás, méltó évszázados neobarokk, szocialista neobarokk és rendszerváltó neobarokk tudományos közéletinkhöz. Nea durva, nem támadó, bár leleplező és felfogható úgy, mint Szabó Ervin megállapításának igazolása.

Mindezt azért tartottam szükségesnek előrebocsátani, hogy szembesíthessem Mónus Illés életművét az ún. történeti valósággal, illetve az akadémiai fokozatokkal alátámasztott történetírással, pontosabban, ahogy én minősítem: a történeti mitológiai irányzatokkal.

A dolgok természetéből adódóan ezek az irányzatok, a főáramlatokat tekintve egytől egyig a konzervativizmus termékei, akár „keresztény-nemzeti”, „marxista-leninista” vagy „népi-nemzeti” illetve ún. gondolatok nevében vagy köntösében árasztják el a társadalmi tudatot. Liberális történeti mitológia megteremtésére is tett erőfeszítéseket történetírásunk nép-nemzeti felhan-

gokkal (tekintsenek el a bibliográfiái felsorolástól), ám jóval kisebb eredménnyel; ennek díjazási perspektívái, tehát a lényeg ugyanis jóval kisebb haszonnal kecsegtetett. A liberális történeti mitológiateremtés valójában híd-ként szolgált kezdeményezőinek az eredményes táborváltáshoz: jobbra vagy balra a konjunktúrának megfelelően.

A Mónus Illés-imázs, ha egyáltalán foglalkozott vele történeti mitológiáink – a jó és a gonosz hagyományos ábrázolásában mindegyik irányzat részéről egyértelműen negatív minősítést kapott. A kurzusváltások jelentettek Mónus esetében árnyalati változást, míg mások esetében 180 fokban fordulatot, természetesen zömmel ugyanazoktól a mitológusoktól. Köznapi nyelven szólva: a kiválasztottaknak meszesgödörből díszmetszet – olykor nem is egyszerű.

Mónus Illés e tekintetben „szerencsésebb” volt, a nyilasok megelőzték, és így megkímélték a meszesgödörtől, vagy esetleg Ries István sorsától; Révai József a marxizmus-leninizmus hazai fömitológusa és tanítványainak köre csak fizikai halála után likvidálta szellemiségét. Ezt viszont tökéletesen végezték el.

Mónus Illés első, az előzményekhez képest ünnepélyes újratemetését 1988-ban rendezték meg a „pártmitológiai” intézetben. Az ott elhangzott szövegek – bár ígéret szólt publikálásukra – még lappanganak. Akkori hozzászólásom közlését – érthetően – egyetlen ún. tudományos orgánus sem vállalta (pedig a kötelező jegyzetanyag mellékelte). A Történelmi Szemle helyhiányra hivatkozva, a Mozgó Világ pedig azzal az indoklással utasította el, hogy szubjektíve elfogultnak ítélt a szociáldemokrácia iránt.

Most a második újratemetés helyszíne rangosabb. A Magyar Tudományos Akadémia fémjelzi. Mónus Illés protokolláris besorolása felfelé ível a tudományos szférában. Ez örömdetes.

Számomra Mónus Illés életműve és öröksége a magyar történeti valóság talaján – egyike a legpozitívabbnak, annak ellenére, hogy az örökség egy La Mancha lovagjának az üzenetét tolmácsolja. A két háború közötti legkor-szerűbb és legprogresszívebb eszmerendzset, az ausztromarxizmus képvisel-te. (Ennek lényegét még 1972-ben a Kossuth Klub-beli kerekasztalnál kifejeztem, majd 1988-ban elismertem, ezúttal eltekintek ettől.) Az ausztromarxizmust képviselte, ami a gyakorlatban a szavak és tettek egységét, tehát a legfontosabbat jelentette. Nyomatékosan hangsúlyozom, hogy Mónus Illés életművének hiteles összefoglalása 1992-ben nyomtatásban – sajnos minimális példányszámban, mondhatjuk, a nyilvánosság kizárásával – megjelent. Öszinte elismeréssel és nagybecsüléssel üdvözlöm Agárdi Péter kitűnő könyvét. Elsősorban, mert méltó emléket állít mint a mónusi örökség hű sáfára, másrészt, mert szerzője nem a hagyományos damaszkuszi út stopposa. Fehér holló a magyar humán értelmiség soraiban. Mint „hőse” az autodidakta, galiciáner értelmiségi, akiről a története szól. Aki ugyanis nem nyherhetett volna tudományos fokozatot, de nem hiányos iskolai végzettsége miatt. Ez

nem lett volna akadály, hiszen nem egy történészt tiszteletünk, aki érettségi bizonyítvány és egyetemi diploma híján lett akadémikus.

Mónus életműve kiemelkedő jelentőségű a magyar politikai gondolkodás történetében: a mindenkori progressziót képviselő, mindenkori minoritás egyik legkiválóbbja. A racionalitás és humánus ritka és következetes együttese volt az a gondolati és morális mag, amire szellemisége építkezett. Erőssége: nyelvi közérthetősége és nyitottsága, továbbá progresszivitása veszélyt jelentett a mindenkori hatalomra nézve. Mindegyik gondoskodott arról, ne-hogy szélesebb körben ismertté váljon. Közbevetett analógia: az „üldözött” Németh László műveit az „átkosban” még német nyelven is kinyomtatták; ebben bőven akad Mónust kritizáló szöveg. Mónus szövegeit legfeljebb zárolt kiadványként olvashatta az, aki erre igényt tartott. Éltabunak számított – nem véletlenül. Ez is bizonyítéka annak, hogy kitől félték elsősorban.

Elvileg üdvözölhető, hogy Mónus Illés végre főnixmadárként megjelenhet a hazai szellemi életben. Ujrafelfedezése persze konjunkturális aktualitás is, félf, hogy elsősorban ez az indíték és nem érdemi. Pedig a politikai-eszmei küzdőtér Mónus szellemiségének túlélését igényli.

Nagyjából megsemmisült (nem mónusi hatás következtében) történeti mitológiánk két irányzata: a keresztény-nemzeti és a marxista-leninista. Ezekkel Mónus nyíltan szemben állott és rövid távon mindegyiktől vereséget szenvedett. A harmadik, amelyik magát demagóg módon ugyanúgy harmadik útnak hirdette, mint a Mónus zászlaját követők, eddig még túlélt a buktatók többségét, s ha most érte is kudar, nem adta fel, annál kevésbé, mert szocialis-nacionalista felhangjainak még van hordóbázisa. És félf, hogy a hatalom továbbra is ad hozzá hordót.

A politikai gondolkodás iszapporondján a közeljövőben sem szűnik meg az irányzatok birkózása. A „népi-nemzeti”, amelyeknek már az elnevezése is groteszk tautológia, nemcsak túlélt a „keresztény-nemzeti” és a „marxista-leninista” korszakot, hanem mindegyikbe beépülve őrizte iszapos kontinuitását és igyekezett erőt gyűjteni. Alkalmazkodókészségét már a 30-as és 40-es években bizonyította; a Németh László-i és Illyés Gyula-i eszmei cölöpköken végig Janus-arcú útjelzők sugallták az irányt. Sikerük szempontjából érdek-telen, hogy az útjelzők készítőiben a tudatosság vagy a taktika dominált. A kár, amit okoztak – a miénk.

Ha a múltat idézzük realis igénnyel, sarkított fogalmazásban a „népi-nemzeti” és „marxista-leninista” ellenzéki csoportok (egyesek mindkettőben hely-lyre foglaltak) történelmi mitológiájával szemben a történeti valóság hiteles tükrét egy magányos író, Nagy Lajos „Budapest Nagykávéház”-a örökítette meg; nem véletlen, hogy a szerző kivívta mindkét asztaltársaság (olykor egy asztalnál ültek) tartós dühét és ellenszenvét, annál is inkább, mert Nagy Lajos látásmódja és memóriája megegyezett József Attiláéval. Kétférfos harcuk ugyanakkor távolartotta őket a műveléi létezhöz népies-urbanus meccstől, illetve nyíltabban megfogalmazva: a két fajvédő csoport torzalkodásától. Fe-

lesleges ellenérv, hogy mindkét táborban akadtak fajidegenek is. A strohanrendszer kontinuitása töretlen.

A népi-nemzeti és marxista-leninista, kislétszámú, zömmel értelmiségieként bemutatkozó szekértáborok a 30-as évek elejétől (a születési fájdalmak a Bartha Miklós Társaságban [nomen est omen] kezdődtek). Laza szövetségre léptek: az általuk felfedezettnek nyilvánított „magyar sorskérdések” közös megoldására készített programjaik nagyhangú ígéretekben fogalmazódtak meg. A köztes rivalizálás a vezető szerepért egyidejű a szövetezés pillanatával. Mindkét szekértábor a folyamatban lévő és megállíthatatlan társadalmi forradalom politikai hullámlovását személyesítette meg. A modernizáció ösvényeinek diktatórikus kisajátítását célozták. Ennek lényegét a progresszió fogó táborában kevesen ismerték fel, e kevesek legjobbjá volt Mónus Illés.

A két asztaltársaság üttörő szerepet deklarált, ezt szépfittette és nagyította mozgalmárá a későbbiekben közösen gyártott történelmi mitológia – közösen nyomtak el minden kritikai hangot –, ezt a hol baloldalinak, hol jobboldalinak keresztelt szemléletet ágyazták be a kollektív nemzeti emlékezetbe. A mai nemzedék csak ezt ismeri és hiszi, olykor bizonyos „keresztény-nemzeti” mitológiával összefőve.

A nemzeti és a földkérdés napirendre tőzése, mint e két „mozgalom” illetve asztaltársaság hősi múltja és elévülhetetlen érdeme el a kollektív nemzeti emlékezetben. Igazi győzelem.

És Mónus Illés egyre fogó csapatának akkori kudarca, majd veresége. Igaz, Mónus Illés bölcs iróniával kommentálta egy időben a történelmi hazugság születését, és ekképpen mosolygotta meg a „Szocializmus”-ban: „Mostanában gyakori a találkozásunk új Kolumbusz Kristófokkal, akik a magyar társadalom ellentéteit, növekvő feszültségeit, súlyosbodó problémáit fedezték fel. Vizsgálódásaik nyomán fénylő igazságokra bukkannak, amelyeknek az értekeiből semmit sem von le az, hogy az igazságok – régi igazságok, a magyar társadalom ellentétei – régi ellentétek, a problémák – régi problémák.” E mónusi idézet emléke okozott szorongó asszociációt bennem, amikor az MSZP választási győzelmének estéjén Horn Gyula ígéretet tett a televízióban: véget vetnek annak a gyakorlatnak, hogy a politika úri huncutság maradt, és mostantól az MSZP az igazi népi-nemzeti politikát valósítja meg. A régi taktikai szövetség újjászülésének rémképe villantotta fel.

Visszatérve az eredeti témához, Mónus Illés fenti iróniája ugyanakkor jóhiszemű és bátorító biztatást sugárzott, igazi közösségi, progresszív indítással nem kívánta kisajátítani a „feltaláló” és „megváltó” szerepkört (az MSZDP agrárprogramja, amitől jobb azóta sem született, Mónus szerkesztésében már 1930-ban megjelent); ő örömmel vállalta volna a közös akcióit, mert elhitte, hogy az új Kolumbusz Kristófok többsége a nemzet és nem az önérdék illetve a hatalom megszállottja. Elhitte vagy legalábbis hinni akarta, hogy az új keresztelések a demokrácia és a humánum elkötelezettjei. Leg-

alábbis a nép-nemzetiekről feltételezte, mert a másik szekértáborról nem voltak különösebb illúziói.

Tévedett! Megtővesztette, ahogy Agárdi Péter megkísérli megindokolni, hogy „az értelmiségi küldetésstudatot, a demokratikus országépítés vágyát, a jövőtervezés igényét megfogalmazó Németh László-i és Mónus Illés-i meditatiók között jócskán húzódnak rokon erővonalak”. Csalóka ábránd – mint ahogy az elkövetkező ötven esztendő keserves tapasztalatai igazolták. Ha ketten ugyanazt mondják is, attól az még nem ugyanaz. És hát nem is mondtak ugyanazt, mindig több volt a különbség, mint a hasonlóság.

Mónus 1943–44-ben ébredt rá tévedésére. A legendás 1943-as szárszói találkozó már így kommentálta: „Semmi haszna, értéke nincs sem a munkáságnak, sem a parasztságnak abból, ha a soraból származó egyének, írók, tudósok, művészek, politikusok nem vele és nem érte élnek és harcolnak, hanem társadalmi vagy politikai karrierjüket főlépítve tevékenykednek az uralkodó osztályok érdekében.” És a teljes kiábrándulás sem várátott soká magára a „mélymagyar” kutyabőrért folytatott versengés láttára. Késérűssel írta le a történelmi valóságot tükröző végkövetkeztetést: „A népet vállleregő, a népek hízelgő, a népiséggel szédelő demagógia számára nem terem babér, és egyéni politikai karriert is csak helytállással, a közérdekről való megbecsülendő munkával lehet szerezni. Az önkormányzat gyakorlása a politikai nevelés útja. Mégpedig a legbiztosabb útja. A népek számára ez az út hosszú, mert mint minden szélhámosság, ez is azonnal akar érvényesülni, mert fél a leleplezéstől, amely nyomot követi. Eddig még minden politikai szédelő lelepleződött. Az apró tollbárcékról nem kell külön szólni. Használat után rajtuk is tudnak gazdáik. Minden ilyen csalódás megnyitja az értelmet, fölnyitja a szemeket, hogy jobban vigyázzanak az őrzők a vártán: a népiséggel való szélhámoskodásnak pedig senki se üljön fel.”

Mint Magyarország felévszázados története bizonyítja, Mónus ezúttal is optimista volt: jóslata nem vált be. Üzenete mégis megszívlelendő a mának.

Amikor a mitológusok új szeleket érzékeltek, végül Mónust elsősorban doktrínérséggel vádolták. E váddal egyetérték, de azt pozitívnek ítélem. Mónus doktrínérsége ugyanis a politikai erkölcs tekintetében hajthatatlan. Ebbeli doktrínérsége egyik legnagyobb erőssége, és csekély számú követője elsősorban ezért tekintheti példaképnek. Késégtelen, hogy tábora a mindenkori minoritás. Az volt Mónus Illés politikai pályáján és életében is, méghozzá állandóan fogó minoritás. Többségüknek a sorsa megegyezett Mónuséval, akiknek pedig sikerült a nyilasok tömegsírját elkerülni, azokra újabb megpróbáltatások vártak. Számuk egyre fogyott, és elapadt az utánpótlás is.

Mondjuk ki nyíltan: Mónus Illés értékről életeműve és politikai szerepvállalása nem része az ún. kollektív nemzeti emlékezetnek. Egyik mitológiai irányzat sem vállalja – ez persze elégtétel emlékének. Igazi rehabilitációja a történelmi, pontosabban mitológiai hazugságok tömegének leleplezése nélkül megoldhatatlan, mert nem az őrdögök és angyalok szerepcseréjéről van szó.

A mitológiák összeomlásának perspektívája vigasztalan; nemhogy az alagút végét, de az alagutat sem látom.

Faragó László, egy – ha lehet – még jobban mellőzött és legjobb esetben teljes feledésre ítélt szociáldemokrata politikus és újságíró, ragyogó intellektus. eképp jellemezte Mónus Illés életfelfogásának és cselekvési gyakorlatának summáját: „Volt bátorsága, hogy a történekeket a legreidegebb, a legelvonatkoztatottabb és mégis valóságizű elemzés alá vegye.”

Bátorság és ilyen tehetség együtt – társadalomtudós és politikus egy személyben – nem léphet elő teljes fegyverzetben egyik pillanatról a másikra a korrumpált, elvtelen, haszonleső és egyre tehetségtelebb értelmiségi elitből. Az egyetlen évszázados, állandóan ható objektív szociálpszichológiai törvényszerűség az intellektuális kontraszelekcio, és ez a folyamat a humán szférában egyelőre nem tűnik megállíthatónak.

Mégis Mónus Illés Don Quijote-i szelleme arra kötelezi a keveseket – ha vannak még egyáltalán –, akik tettekben is szolidárisak emlékével, hogy ne adják fel. Őrizték a diderot-i lángot a népi-nemzeti kontra amerikanizálódó, azaz szociálliberális küzdőtér sötéttségében a klerikusokkal illetve a mitológusokkal szemben, tartozzanak is bármelyik egyházhoz vagy párthoz.

Az alternatíva továbbra is adott: a történelmet vagy a mitológiát választja-e a szakma. A történetírás lehetséges felülkerekedéséhez még legalább 40 év szükségeltetik a pusztában. Sajnos, addig nem csak az arra „érdemeseknek”, pl. a mitológusoknak kell beérniük a mannával.

Bár ahogy az igazi profikat ismerem, megszerezik a kalácsra valót az égi-ektől. Fentről.

Lux Judit:

Mónus Illés és a szakszervezetek

„Szakszervezeti munkásmozgalmat nem arról holnapra lehet csinálni. Hasonló a mi munkásmozgalmunk ahhoz a munkához, amit egyszer egyiptomi rabszolgatestvéreink végeztek, amikor égbényülű piramisokat építettek. Csak-hogy az ő piramisai a rabszolgaság égebe nyúló épületei voltak, és a mi váraink, a modern szakszervezetek, a majdnem felszabaduló bémunkásság szabadságvárai lesznek. És éppen azért, mert a mi munkánk most is, a jövőben is csak a munkásság ügyének érdekében való munka, éppen azért, mert ez a munka a legkitűnőbb, a legjobb és a legeredményesebb, azért kellene minden gondolkodó, ép és erős munkáteststvéruinknek benne részt venni.”

Az idézet a Cipőfelsőrész-készítők Szaklapja 1910. májusi számában olvasható. Ha az elsárgult lapokat forgatjuk, újra átélhetjük a szakszervezetek, a szervezttség jelentőségét korán felismerő, és a cipészek szakszervezetétől önállósulni kívánó cipőfelsőrész-készítők mozgalmi múltját.

A mozgalomba fiatalon bekapcsolódó cipőfelsőrész-készítő szakmunkásról talán a legtöbbet a szaklapban megjelent cikkekből tudhatjuk meg.

Kirajzolódik előttünk a szakmáját magas színvonalon művelő és szerető munkásember alakja, aki fontosnak tartotta ismeretei állandó bővítését. A világra nyitott szemmel figyelő fiatalember tizenkilencévesen, 1907-ben lépett be a cipőfelsőrész-készítők szakegyletbe. Ettől kezdve tartott rendszeresen előadást a cipőiparról, s kezdett írni a szaklapban is. Az 1905 és 1907 közötti viták a cipészegyesülethez való csatlakozásról Brandstein Illést (így hívták 1914-ig) véleményének kifejtésére készítetik. A vitában kialakított álláspontja már ekkor tükrözi a rá annyira jellemző kitűnő képességeket, tulajdonságokat. Egyfelől politikai éleslátását; világosan felismerte, hogy a jövő nem a szétaprózott szervezeteké. Másfelől nem volt híve az erőszakos, nem toleráns megoldásoknak. Elvetette tehát az erőszakolt egységesítésre vonatkozó elképzeléseket.

A cipőfelsőrész-készítők által 1907. februárra összehívott közgyűlésen hallatott mértékartó véleménynyilvánítása alapján beválasztották a budapesti cipőfelsőrész-készítő munkások és munkások szak- és munkaközvetítő egyesületének vezetőségébe. Írásaiban mint választott tisztségviselő a szakszervezetek feladatainak a meghatározásával foglalkozott. A szakszervezeteknek vigyázniuk kell – írta a Cipőfelsőrész-készítők Szaklapja 1907. decemberi számában –, hogy a meglévő munkaviszonyokat ne hagyják leszorítani... a munkabért letörni, a munkaidőt meghosszabbítani... A szakszervezeteknek ezért a gazdasági harcra kell elsősorban összpontosítaniuk. Az eredményes gazdasági harc alapja az erős szakszervezet, melynek erejét az egymással szövetező munkások adják, s motorjai azok, akik a

szervezetekért többletmunkát is vállalnak. Úgy vélekedett, hogy a mozgalomnak képzett bizalmiférfiakra van szüksége, mert enélkül sem a gazdasági, sem a politikai célok nem érhetők el. A szakszervezeteknek el kell jutniuk a napi harcokon túl a távolabbi célok meghatározásáig, ezért elengedhetetlen a társadalmi, gazdasági folyamatok elemzése, a következtetések levonása; a célok meghatározása előtt ezt minden esetben el kell végezni.

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy mindezek felismeréséhez Mónus viszonylag fiatalon jutott el. Önérejből képezte magát, melyhez a háttérrel a szakszervezeti mozgalom – a szakegylet – biztosította.

Mit is jelentett akkoriban a szakegylet? A szervezett munkásnak nem csak a biztos segílyt nyújtotta a bajban, hanem a valahova tartozást az együvértartozást jelentette. Hiszen az egylet ajtaja mindig nyitva állt tagjai előtt. Amíg nem épültek meg a saját székházak, eleinte minden szakszervezetnek megvolt a törzshelye, rendszerint kocsmája, ahol találkozhattak a szak társak, később pedig helyiségeket béreltek. A kötődés sokféle volt. Szakmák szerint találkoztak, egybegyűltek előadást hallgatni vagy nyelvtanfolyamra, beültek a könyvtárba olvasni. Külön találkoztak a munkanélküliek, adott volt a munkaközvetítés ideje. Mindezekért a szolgáltatásokért szakszervezeti tagnak lenni – megfizetésnek számított.

A tagság tudta, mit kap a szakszervezettől, de azt is tudta, neki magának milyen kötelezettségei vannak. A tagsági díj fizetése, vagy annak önkéntes fel-emelése társai és saját maga érdekében – a szolidaritás természetes része volt.

A szakszervezet lényegét az az „aprólékos, úgynevezett kismunka” jelentette, amiről 1910 májusában oly líraian írt Mónus a szaklapban. Néhány sor idézek belőle: „Olyan munka ez, amelynek nyomán nem támad álma, amely nem koszorúzza dicsőfényrel azokat, akik ennek a becses munkának áldozzák idejüket és erejüket, tudásukat és áldozatkész buzgalmukat. Olyan munka ez, amelynek öntudatos munkásai a névtelenség hősei közé tartoznak, mert ennek a kismunkának sokszor, nagyon sokszor akkor érkezik meg a gyümölcse, amikor magvetője már eltávozott körünkől.”

A szakszervezeti lapok a mozgalom szerves alkotórészei voltak. Nemcsak informáltak a szervezetről, a fontos eseményekről, a szakmáról, a pénzügyi kérdésekről, hanem a mozgalom előtt álló célokra vonatkozólag elvi útmutatást is adtak. A Mónus Illés által szerkesztett lap, 1908 áprilisától a legnagyobb mértékben teljesítette a szaklapoktól várható követelményeket. Ma olvasva is frissnek tűnnek a lapszámok.

A cipőfőlérsz-készítők szaklapja köré szerveződő szabadszervezet új irányt adott Mónus Illés munkásságának. (A szabadszervezet volt az a fellelőleges szervezet, mely lehetővé tette azt, hogy a szakegylet politikai tevékenységét folytathasson. A szakegyletnek ugyanis nem engedélyezett sem a szájrakok szervezését az ún. összeheszelést, sem az ellenállási alapba pénzszedőzők gyűjtését. Egyszóval a szabadszervezet a gazdasági és politikai küzdelem terén mint összekötőkapocs létezett.)

A szabadszervezet megalakulásával Mónus ugyan szorosabb munkakapcsolatba került a Magyarországi Szociáldemokrata Párttal, ez azonban nem jelentett számára kevesebb szakszervezeti munkát. Természetesen továbbra is részt vett a szervezet életében, képviselte szakmáját az MSZDP kongresszusain. Szakszervezete szervezőbizottságának tagjaként az első világháború kitörése előtti években a bőrösszakma ismételt előterbe került egyesülési vitájában is kiveszi részét. Továbbra sem ellenzi a szakmai szervezetek egyesítését az erőteljesebb és eredményesebb nyomásgyakorlás céljából. Fenntartotta azt a véleményét, hogy ezt csak megfelelő feltételekkel lehet véghez vinni. Az egyesülésre egyébként csak az első világháború után került sor.

1911-től a Népszava Kiadóhivatalának tisztviselője, szerkeszti a szaklapot, dolgozik a szakszervezetben és a szociáldemokrata pártban, állandóan képezi magát „megszámolatlanul olvas”.

Az első világháború idején arra buzdított, hogy mindent meg kell tenni a szakszervezet fennmaradásáért; ezért is nagyon fontosnak tartotta a szakszervezeti segílyezést; segílyezni kívánta a fronton lévő családtagjait, a frontról hazatérőket, az árvaakat és övegyen maradtokat.

Miután a szakma nem tartozott a háborús konjunktúra által preferált ágazatok közé, csak állandó tárgyalások és alkudozások hoztak némi eredményt. Szakszervezete egyik vezető embereként több tárgyaláson vett részt a kormány és a munkálatok képviselőivel a drágasági pótlék ügyében. Vagyis azt tette, amit a szakszervezeti vezetőknek tenniük kellett és azt, amit szak társai elvártak tőle. Továbbra is tartotta előadásait a szakegyletben és írt. A jövő nagy kérdései foglalkoztatták, elsősorban az, hogy milyen lesz a munkások sorsa a háború befejezése után. Ez a kérdés szerepelt a legnagyobb súllyal az 1916. március 28-án a cipőfőlérsz-készítő munkások és munkásnők szakegyesületének közgyűlésén. A közgyűlés ismételtén foglalkozott a szakma egyesítésével és a munkanélküliek segílyezésével. A közgyűlésen a szervezet elnökévé választották. (Itt jegyezzük meg: csak találni lehet arra vonatkozólag, hogy mi történt vele 1916 tavaszától 1917 tavaszáig. Valószínűleg, mint nem magyar állampolgárt – internálták.)

1917 áprilisában nem vett részt a cipőfőlérsz-készítők közgyűlésén, így a szervezőbizottságban sem választják be. 1917. szeptember 16-án a rendkívüli közgyűlésen azonban már ismét ő szólal fel a járulékok felemelése ügyében. A lap decemberi száma már arról tudósított, hogy hétfő napokon Mónus tart előadást a szakegyletben, amikor is a „politikai és gazdasági munkásmozgalom elméleti és gyakorlati kérdései kerülnek megbeszélésre”.

Az 1918 elejei hónapokban ismét igen aktív: napirendre kerül a cipőipari szakegyletek egyesülésének régóta várjód megvalósítása.

Mónus ismertetette a szakmai egység feltételeit és ismételtén érvelt az egyesülés kimondása mellett. Az 1918. április 1-jei kongresszuson elnökhelyettesnek választották. A Cipőfőlérsz-készítők Szaklapja utolsó, 1918. április-

májusi számában méltatja az eseményt: „Egy évtizednél több ideje... minden sorunkban, minden gondolatunkban az osztályharcos proletárszervekedés hirdettük és képviseltük. Ez volt állandó vezérlő irányelve lapunknak. Ezt a gondolatot látjuk most is diadalmaskodni, amikor ennek az ipárnak a munkásai és munkásnői egy szervezetbe tömörülnek, hogy több hatalmat, több erőt és több céltudatosságot vigyenek magukkal jövőendő harcaikba.

Ezzel zárjuk Mónus Illés életének azt a szakaszát, melyet az aprómunkák robotosaként dolgozott végig a szakszervezeti mozgalomban. Az új szakasz szimbólumának is tekinthetjük, hogy a börtönsök egyesülése után új nevének, mint Mónus Illés került be a vezetőségre.

Az 1918–19. évi forradalmak idején Mónus továbbra is szakszervezeti tisztségviselőként tevékenykedik. Lefordítja Adolf Braunnak „A szakszervezeti harc és a háború” című munkáját, amelyet A Cipész nevű szaklap felhívásainak közzé adott. Kifejtette nézeteit a megalakult Kommunista Magyarországi Pártjával kapcsolatban is: azokhoz csatlakozott, akik a kommunista felfogást úgy ítélték meg mint a munkásmozgalom, a szakszervezetek egységének a megbontását. Ugyanakkor hitt a polgári forradalom szocialista irányú továbbfejlesztésében. Természetes tehát, hogy őt mint aktív szakszervezeti funkcionáriust beválasztották a bp-i VIII. kerületi munkás- és katonatanácsba, és kerülete képviselőjeként a Központi Munkás- és Katonatanácsba is. A Tanácsköztársaság idején sem változik a munkája, szerkeszti a szaklapot, előadásokat tart, felszólal a pártprogram vitáiban.

A tanácskormány lemondása után „A Cipész”-ben a Szociáldemokrata Párt újjáalakulásáról ír, a lap impresszumában újra Ács Tamás néven szerepel.

Aggodalmaskodott jövőjét illetően – nem alaptalanul; hamarosan feljelentik a tanácskormány idején kifejtett tevékenységéért; évekig folynak ellene eljárások fordítói munkássága miatt is. Az eljárás során vállalja szociáldemokrata elkötelezettségét; védekezése során kifejti, hogy szociáldemokrataként választották be a munkástanácsba. Tiltakozik zaklatása miatt, hamarosan be is fejeződött az ellene indított vizsgálat. 1921-től ismét Mónus néven jelenik meg a szaklapban; ekkor kapott megbízást a Bőripari munkások zsebnaptára szerkesztésére.

Az 1921 decemberében megkötött Bethlen–Peyer paktum megnyitotta az utat a szakszervezetek és a Szociáldemokrata Párt törvényesítésére, aktivizálására. Mónus munkája is új színnel gazdagodott, hiszen a párt indult az 1922. évi országgyűlési választásokon. A választási küzdelem egyik kulcsfigurája lett; ő irányította Büchler Józseffel együtt a párt országos választási irodájának munkáját. A politikai munka középpontjába került. A választások eredményeként a Szociáldemokrata Párt parlamenti párttá lett; a 24 képviselőből álló frakció titkári teendőivel Mónust bízta meg. „Ott sürgött-forgott a Parlament épületében, és ő irányította a szociáldemokrata frakció munkáját. Naponta 17–18 órát dolgozott, bámulatosan jó időbeosztása volt.” – emlékeztet rá Révész Ferenc. A parlamenti munka mellett a szakszervezeti munkával

sem hagyott fel, és továbbra is tartotta a szemináriumokat, ismertette a szociáldemokraták politikáját, a parlamentarizmus lényegét.

Mónusnak, csakúgy mint az Országgyűlés szociáldemokrata képviselőinek a parlamenti munka fontos politikai iskolát jelentett. Mónus mint a frakció titkára nagy befolyásra tett szert, hiszen minden fontos tanácskozáson jelen volt, minden fontos kérdésben véleményt nyilváníthatott. Országos hatáskörű pártvezetővé választását az 1922–26-os parlamenti ciklus erősítette meg. A levelezéstől a parlamenti felszólalások megírásáig az út egyenesen vitt a közbetevett indítványok betérjesztéséig. Így pl. az 1922. július 20-ai frakcióülésen javasolta, hogy a parlamentben ismételtlen vessék fel az internálótáborok megszüntetését és indítsanak parlamenten kívüli akciókat a javaslat támogatására. Tevékeny szerepet vállalt az Ellenzéki Blokk létrehozásában a huszas évek közepén, ahol a szociáldemokraták és a polgári ellenzék közötti együttműködés adminisztratív feladatait végezte.

Szakszervezeti emberként sem lankadt az aktivitása. Következtesen szorgalmazta, hogy a parlamenti frakció tagjai, a képviselők emeljenek szót a munkások érdekében. A nyomdászok, a vasasok, a vasutasok és a földmunkások érdekében szerepelt napirendként a parlamenti frakció ülésein. Nem nélkülözött a vitát pl. az a kérdés, hogy használ-e a szociáldemokrata mozgalomnak, ha tagjai hallgatják szavukat az országos jelentőségi gazdasági és politikai kérdések megoldásában, mint pl. a nyomdászok négyhetes sztrájkja, vagy a Népszava betiltása. Mónus nem volt híve a passzivitásnak, a frakció erőteljesebb kiállását szorgalmazta a parlamentben, ez irányú javaslatjain azonban gyakran magára maradt; nem tudta a frakcióban érvényre juttatni önálló politikai elképzeléseit. Azt a javaslatát sem fogadták el, hogy a parlamenti fellépések hatékonyságának erősítésére mozgósítsák a munkásságot. Ilyen fellépés különösen a ciklus végén, 1924 novemberében lett volna hasznos, hiszen ekkor a Bethlen-kormány összetűzet zúdított az ellenzékre, a szociáldemokratákra is.

Mind nyilvánvalóbb lett az ellenzék szorosabb együttműködésének a szükségessége; az együttműködés 1924 decemberében publikált feltételeit ő dolgozta ki, és terjesztette a frakció elé. A Demokratikus Ellenzéki Blokk megalakulásától Mónus egy ellenparlament kialakulását remélte, de az ellenzék a passzivitást választotta. A cselekvést szorgalmazó Mónus tudta, hogy a kivonulást és hallgatást választó ellenzék magatartás nem lehet igazán hatásos. „Sokat kell dolgoznunk, hogy az eltörloszó akadályokat az útból eltakarítsuk.” – írta a Bőripari Munkások egyik számában, hangsúlyozva, hogy az „út nagyobbik fele még előttünk van”.

Felkészültsége a következő években meghozza gyümölcsét. 1925-től több bizottságba beválasztják, növekszik támogatóinak tábora a párton belül. Neve egyre ismertebb lesz, hiszen a Népszava és a Szocializmus hasábjain egyre többször fejt ki véleményét. A Szociáldemokrata Párt új programjának a ki-dolgozásakor is nagy energiát fordít a külföldi példák elemzésére. Erről cikk-

sorozata jelenik meg a Szocializmusban. Az 1929-ben tartott pártkongresszus idején már elismert pártvezető. Ekkori tevékenységének a gazdasági válság szab irányt. Harcosabb fellépéseket szorgalmaz a parlamentben a munkanélküliség enyhítésért.

Mónus 1933-ban a Szociáldemokrata Párt főtitkárává választották. Nagyon nehéz gazdasági és politikai körülmények között kezd meg tevékenységét ebben a funkcióban. Hitler hatalomra tört. a Gömbös-kormány sem hagyott kétséget afelől, hogy a szakszervezetekkel és az ellenzékkel erős kézzel bánt. A fasiszmus térhódítása átforgatta az elméleti kiindulópontokat és a gyakorlati munkát. Mónusnak szembe kellett néznie azzal a ténnyel, hogy a nyugati szociáldemokraták harc nélkül fogadták a fasiszmus előretörését. „Számunkra a legkeszevesebb csapás, hogy a demokrácia és a fasiszmus között nem került harcra sor” – írta a Szocializmus 1933. júniusi számában.

A lehetőségek és az egyre szűkülő keretek új módszereket kívánnak a szakszervezetektől és a szociáldemokratáktól: Mónus azt vallja: „Nekünk ebben a helyzetben mindenre fel kell készülnünk”. Dolgozni kell a jelenért és a jövőért, a szocializmus szellemének a megerősítésért, fejtette a Szocializmus 1934. évi áprilisi számában. Új arculatot kap irányításával a „Népszava”, megreformálja a párt folyóiratát, a „Szocializmus”-t. Felkészült munkatársakat foglalkoztat, akiknek az eszmerendszere közel áll az övéhez. A harmincas évek közepétől Móricz Zsigmond, Nagy Lajos, József Attila, Radnóti Miklós, Fejtő Ferenc és még hosszan sorolhatnánk, hogy ki mindenki szólt meg a lapban.

A szellemi offenzívához tartozott, hogy nagy energiával fordult a szakszervezeti oktatás megreformálása felé. „Nem félművelt, néhány frázist betanult emberekre van szükségünk. Ezek csak ártnak önkagunknak és a mozgalmunknak. Az osztályharcos, marxista szellemű oktatást elveti a frázisok szajkózását, helyette gondolkodni tanít, gondolkodásra ösztönöz, és alapot nyújt arra, hogy a munkás önállóan is el tudjon igazodni a politikai és a gazdasági harcok útvesztőjében, világosan lássa a történetek összefüggéseit” – írta a Népszava 1933. július 2-ai számában. E cél megvalósítása érdekében mind a tartalom, mind pedig a módszerek tekintetében megreformálta a pártoktatást: központosította azt. A létrehozott Országos Oktatási Bizottságba elméletileg jól felkészült pártoktatók kerültek. Mónus több szakszervezetben is vezetett szemináriumot. „Válaszai, vitakészsége lenyűgöző” – olvassuk Révész Ferenc visszaemlékezésében.

Keresi a választ a fasiszmus elleni fellépés módszereire; a gyakorlat a napi taktikázásra kiegészítésre kényszeríti. A Szociáldemokrata Párt 1935. szeptemberi kongresszusán főtitkár előadói beszédében a szellemi offenzívára, a szocialista perspektíva ébren tartására adott útmutatást. Véleménye szerint olyan munkatervet kell kidolgozni, mely a realitásokra épül, így esélye lehet megvalósulásának. Mónus „a biztos alapzatú béke”, a széles körű demokratikus szabadságjogok megvalósítását, a földreformot, a bankok, kartellek naciona-

lizálását jelölte meg célként. A demokratikus átalakulás vezethet – vélekedett – a szocializmushoz. A későbbiekben is sokat foglalkozott e témákról elméleti oldalával: írásaiban, előadásában központi helyet foglalt el a modern szocializmus elmélete.

Mónus igyekezett felkészíteni a párttagságot elméletileg és politikailag a fasiszmus elleni harcra. A Szocialista tudás könyvtára mellett a Szocializmus hasábjain is olyan frásokat jelentetett meg, amelyek a szervezett munkásokat az addigiaknál átfogóbb ismeretekkel vértette fel, ezzel is segítve eligazodásukat a bel- és külpolitikai események sűrűjében. Külön számot jelentetett meg a fasiszmusról, melyben neves szociáldemokraták fejtették ki véleményüket. Bevezetőben azt fejtette, hogy a fasiszmus ellen a leghatásosabb fegyver „a teljes szellemi, eszmei-forradalmi küzdelem”. A feladat az, hogy a fasiszmus minden gaztettét „lealcázni” szükséges, s így kell a „szellem forradalmának útjára lépni...” – olvasható a Szocializmus 1935 október-novemberi számában. Folyóirata a világ eseményeit figyelve külpolitikai kérdésekkel, világgazdasági problémákkal, a néppfronttal foglalkozott. „A francia néppront tartós győzelme – írta A győztes néppront című írásban – a fasiszmus nemzetközi előretörésének gátjává vált”. Úgy látta, hogy a fasiszmus egyetlen ellenszere az egységes munkásság. A spanyolországi polgárháború kirobbanása után a Népszava 1936. július 26-ai számában felteszi a kérdést: „Lehetséges-e néppront Magyarországon?” Válasza az, hogy mindaddig, amíg nincsenek meg a szabadságjogok: az általános, titkos választójog, az egyesülési, gyűlekezési és sajtószabadság – addig nem lehet. A Népszava augusztus 2-ai számában némileg módosítva a korábbi álláspontot már az olvasható, hogy „néppront mégis lehet Magyarországon! Bent a Szociáldemokrata Párt keretei között. Ebben a pártban kell egyesülniük mindazoknak, akik a demokratikus Magyarországot akarják”.

A demokratikus szocializmusban mélyen hívó Mónus antifasiszmusa antibolsevizizmussal párosult. Elítélte a Szovjetunióban sorra került törvénytlen-ségeket. Megerősítik az események abban a meggyőződésében is, hogy egységgel lehetett megvalósítani a munkásszervezetek különféle irányzatai között, ahol a fasiszmus és a demokrácia között kellett választani.

A történelem, a diszkriminatív törvények rákényszerítik, hogy a Conti utcai pártszékház kis szobájában húzza meg magát. Származása miatt minden funkciójától meg kell válnia, de ő így is hat szellemével, ideáljaival. Ott volt a háttérben és segítette azokat a friss új erőket, akiket ő hívott a szerkesztőségbe. A lap szellemiségének megtartásában ott munkálkodott ismét Ács Tamás néven. Valószínű, hogy neki is volt része a Népszava nevezetes 1941. évi karácsonyi számának megjelentetésében.

Mónus nem élte túl a nyilasok rémuralmát.

Befejezésül álljon itt egy részlet az egykori cipőfelsőrész-készítő szakmunkás kislelt írásából: „....Mi szocialisták azért vagyunk erősek, mert minden önként, igazságtalanságot, becstelenséget elvetünk. Azokat az eszközöket,

amelyeket megvetünk és elítélünk, nem tehetjük magunkévá. Ami tegnap igazságtalanság és gonoszság volt, az nem lehet holnap hófehér ártatlan szüzi tisztaságú, csak azért, mert tegnap ellenfeleink, ma pedig mi alkalmazzuk! A szocializmust nem lehet önkénnyel vérrrel-vassal, igazságtalansággal, elnyomatással, börtönnel megvalósítani.”

Erdődy János:

Megalkuvások nélkül

Nem akarok vitát kezdeményezni az „oral history”-kérdésben, hiszen mi, négyen kortársak kisebbségben vagyunk a jelenlévő történészekkel szemben. Csak a régi angol mondat idézem: „A puding próbája – amikor az asztalra kerül.” Hát mi, a nyomtatott program szerint „szemtanúk”, részesei vagyunk mindannak, amiről a történészek fiatalabb nemzedéke okmányokból és más hiteles vagy kevésbé hiteles forrásokból értesült. Mi, nemzedékem politikával foglalkozó tagjai, megettük a XX. század pudingját. Így hát nem mindent látunk ugyanúgy, mint a történész, legfeljebb segíthetünk neki a tájékozódásban.

Mónus Illés gazdag életét sokféle aspektusból szemléljük. Nem kívánok mások dokumentált tanulmányának élébe vágni, a rám osztott feladatot igyekszem teljesíteni: főleg személyes élményekre támaszkodva megkísérlek rövid portrévázlatot adni Mónusról, az emberről, a politikusról és a tanítóról.

A személyes hangvételre feljogosít, hogy diákkoromtól ismertem (apám baráti köréhez tartozott), azután másfél évtizedes laza kapcsolat után a Népszava szerkesztőségében öt esztendőn át egy földél alatt éltünk és dolgoztunk, s ennek Mónus elfogatása és meggyilkolása vetett véget. Barátságunk utolsó megrendítő aktusa volt, hogy '45 őszén a szerkesztőség nevében nekem kellett elbúcsúztatnom, és én dobtam a Népszava koszorúját kivégzésének helyén a Dunába. Feleségem – kettőnk kapcsolatának a kezdetén, a háború idején – jó másfél évig egy lakásban élt a Mónus-házaspárral. (Megemlíthetem még, hogy a Népszava szerkesztőségébe '39 tavaszán főszerkesztői minőségében Mónus szerződtetett, ám kikényszerített távozása után sem szűnt meg személyes barátságunk és munkakapcsolatunk, hiszen Mónus mindvégig, a német megszállás napjáig, illegálisan bár, de mindennapos rendszerességgel aktív részese volt a szerkesztőségi munkának.)

Két jellegzetes adalék a fentebb említett, '39-ig tartó laza kapcsolatra. Amikor személyes okok miatt egy időre Csehszlovákiába mentem – akkor már a szakmában kezdtek ismerni, mint pályája elején lévő újságíró – Mónus ajánlásával kerültem a pozsonyi Magyar Újság rendszeresen foglalkoztatott cikkírói közé, mert a lap szerkesztője, Halmi József (19-es emigráns, a kommun idején a „Vörös Katona” szerkesztője, ám ennek ellenére szócikkkel szerepelt az 1928-as szociáldemokrata szemléletű és kiadású Társadalmi Lexikonban) készséggel fogadta Mónus ajánlását. Másik említésre érdemes emlékemen Mónusról a harmincas évekből, hogy Pozsonyból való hazatérésem után elég gyakran, hetenként-kétszerként legalább egyszer vagy kétszer bementem a Simpon kávéházba, és a szerkesztőség tőrszakszatalánál találkoztam „Népszavá”-nál dolgozó barátaimmal, és majdnem minden alkalommal Mónus Illéssel is. Akkoriban, az egyre izgalmasabb időkben: Hitler hatalomrajtásától az

Anschlusson át, a háború kitöréséig, kalandos „szabadúszó-életemben” sok helyen megfordultam, számos jól értesült emberrel találkoztam: politikai és társadalmi információkkal, hol pletykákkal, hol pedig használható hírekkel is szolgálni tudtam Mónusnak s a többieknek. Ennek is köszönhető, hogy '39 tavaszától – a '44-es német megszállás 10 hónapját leszámítva – 1948 márciusáig a Népszava szerkesztősége volt az első és egyetlen munkahelyem.

1939 nyarán Mónusnak meg kellett válnia a laptól. Szakasits lett a főszerkesztő. Ám személyes kapcsolatunk, sőt közös tevékenységünk is tovább élt, mert Mónus változatlanul naponta bejárt a szerkesztősébe – egy eldugott kis hátsó szobában dolgozott. Időnként átment a főszerkesztőhöz, Szakasitshoz megbeszélésre, és ha olykor volt is vita közöttük, azt a munkatársak soha nem értékelték. Ez persze mindkettőjükön múltot; Mónus maximálisan tapintatos volt: soha semmibe nem szólt be semmibe se és ő tudta nélkül. Ugyanakkor közvetlen kapcsolatot tartott a lap minden fontosabb munkatársával, akik közül egyre többen hiányoztak: lebukások, katonai szolgálat, munkatábor... Így kellett és így lehetett ellenzéki napilapot csinálni, manőverezve a mind agresszívebb cenzúra tiltásai között és birkózva a politikai nyomással.

Ebben az izgalmas politikai iskolában én is tanítványa maradtam a nagy-szerű szervezőnek és oktatónak, Mónus Illésnek. Fokozatosan kapcsolatba kerültem a legális – és egyszer-másszor az illegális – munkásmozgalom számos jelentékeny személyiségeivel. A legmélyebb benyomást közülük ketten tettek rám az ő emléküket őrzöm mindmáig és továbbra is: Mónus Illés és Kéthly Anna. (Halott nagyjaink közül három kellett búcsúztatom: Kéthlyt, Mónust és 1988-ban Bán Antal. Kettőjüket hazahozott urnában tettemük el, Mónus holttestét mindörökké elsodorta a Duna.)

Csodálatos jellem volt Mónus Illés: tiszta jellemű, szilárd meggyőződésű, megalkuvás nélküli politikus. Indulatait fékezni tudta. Egyik legfőbb erénye a személyes bátorság volt. A háború végkifejletének katasztrófáját és benne személyes sorsát is előre látta. Egy mondatát sohasem felejttem el. Amikor egy ízben a hadművelleti területről visszatértem (1943 kora őszén volt ez – a körülményekről még lesz szó), hosszú beszélgetésünk végén ezt mondta: „A Horthy-negyedszázad véget ér, a fa kidől, a férgek előbújnak – és nyugodt hangon hozzátette –, de ezt én már nem érem meg.

Ez nem volt bajlós sejtés; Mónus nem sokott jósolni, ő többnyire világosan látta a nagy események sodrában kielemezhető tendenciákat, és – némelykor előbb, némelykor később – rendszerint igaza lett. A nagy háború végkifejletét illetően nem volt kétsége, de azt is előre látta, hogy a világgés és rombolás utolsó szakaszában bekövetkezik a halálútsájt vívó fenevad minden területre kiterjedő terrorhulláma. És saját jövődó sorsát is ennek tükrében látta. Sajnos ezúttal sem tévedett; ő is áldozatává vált a végkifejlet kegyetlen vérengzésének.

Émlékszem még a felidézett beszélgetés egyetlen mozzanatára. A hazatérésem utáni első napon meglátogattuk Mónusékát majdani feleségemmel, Lá-

nyi Margittal. Oroszországi tapasztalataimról kérdezett, mindenről be kellett számolnom. Különös érdeklődéssel hallgatta hazatérésem részleteit. Hiszen olyasmit mondhattam el, amit azok, akik itthon éltek, el sem tudtak képzelni. A katonai bürokrácia a doni katasztrófa után néhány hónappal is folyamatosan működött: én és egy századbeli társam – ő hadapródromester, én pedig karpaszománys tizedes – pontosan fél éves hadművelési területen teljesített szolgálat után megkaptuk az előírás szerint járó kéthetes szabadságot. Parancsnokunk pedig ránkibízott húsz-egynéhány zsidó munkaszolgálatost: hoztuk haza őket leszerelésre. Mert éppen akkor érkezett egy HM-rendelet (a honvédelmi miniszter akkor nagybaconi Nagy Vilmos volt), hogy a határon túl egy évnél hosszabb ideje szolgáló munkaszolgálatosok közül a 42 éven felülieket és a nélkülözhető orvosokat haza kell küldeni. (Ezt a parancsot kevés helyen hajtották végre; ahol lehetett, ott elszabotálták a helyi parancsnokok.) A ránkibízott embereknek szerencséjük volt: kalandos utazással ugyan, de hazajutottak. Mónust nagyon érdekelte ez a történet, éppen valószínűsége miatt. Különösen a részletek: hogy néhol szabályosan szöknének a feltartóztató németek elől, hogy cigarettával, itallal, konzervekkel „vásárolnunk kellett” vagont, egy ízben mozdonyt is a német vasutas-katonaaltisztektől. A napokig tartó viszontagságos utazás végül is sikerrel járt.

Az elbeszélés végén Mónus hosszan elgondolkodott, majd megszólalt: Ez is a kezdődő vég jele... No, persze, persze... Mussolinin a királypuccs eltávolította... partraszállás... Keleten a kurszki offenzíva... egyesek kezdenek észbekapni, jó pontokat gyűjteni... lazul minden... csak hát: meddig még...?

Nem folytatta, és választ sem várt.

Azt hiszem, mind a négyen, Mónusék és mi egyet gondoltunk: halálraítélték vagyunk a cellában; várjuk, hogy a hóhér érkezik-e előbb vagy a szabadtörlével?

A sztlánggrádi fordulat, a doni vereség, az itáliai partraszállást követő harcok, és a hónapokon belül várható nyugati partraszállás: számos jel világosan mutatta a körülményekhez képest jól informált és széles áttekintésű Mónus Illés számára, hogy a háború utolsó szakaszába léptünk, a katonai vereség pedig elkerülhetetlen. Azzal is tisztában volt, hogy neki, mint túlságosan exponált és jól ismert politikusnak csekély kilátása van a katasztrófa túlélésére. És ennek ellenére úgy gondolkodott és cselekedett, mint akinek hosszú, évek-re-évtizedekre szóló munkaterve van. Napi dolgai, a pártmunka és a szerkesztési munka mellett a háború utáni időknél különösen két problémájával foglalkozott.

Az egyiknek aktualitást adott a négy „országyarapítás”: a Felvidék, Kárpátalja, a Délvidék és Észak-Erdély visszacsatolása, az a folyamat, amit ő „revíziós csapdának” nevezett. Tudta, hogy a Trianonban elveszített területek egy-egy kis darabjának visszajuttatása voltaképpen átlátszó vesztegetés, elfogadásért pedig előbb vagy utóbb súlyos árat kell fizetni. Ennek a kérdésnek az elemzése Mónus figyelmét a nemzetiségi problémákra irányította. A cen-

zúra arra kényszerítette, hogy a kimondhatatlant is érzékeltesse olvasóival, előadásainak hallgatóival. Azt a megoldást választotta, hogy történelmi köntösbe öltöztetve juttassa el gondolatait tanítványaihoz: az öreg Kossuth és Jászi Oszkár Duna-konföderációs elképzeléseit igyekezett alkalmazni az aktuális viszonyokra.

A másik, égetően fontos problémának tekintette a háború befejeződése után sürögő, az ország talpraállításával kapcsolatos teendők számba vételét. Ezért is nagyon foglalkoztatta az értelmiség – nem csak a műszakiak, de a szociológiával, a gazdasággal foglalkozók, sőt a művészek – megszervezése. Peyer Károly és környezetének ellenzése (cikksorozatok a Népszavában, előadások) mellett nem csak elméletileg, hanem a gyakorlati munkában is eredményesen dolgozott. Ő hozatta fel Újvidékről Budapestre a kitűnő organizátort, Bán Antalt – akkor még Rozmayernak hívták –, és a pártvezetésben kieszközölte, hogy Bánt bízzák meg az SZDP értelmiségi szervezetének a létrehozásával. Ez a munka eredményesen folyt a német megszállás napjáiig; akkor sikerült a pártközponthoz végrehajított éjszakai „betöréssel” megmeníteni a névsorokat és '45 januárban felkészülten lehetett folytatni a munkát.

Tevékeny életének minden szakasza azt bizonyította, hogy nem csak a politika elméleti kimunkálásában, de gyakorlati megvalósításában is kiemelkedő volt a teljesítménye. Érdeklődési köre rendkívül széles volt és ami érdekelte, azt úgy dolgozta fel és raktározta el agyában, hogy adott pillanatban mindig memóriájának megfelelő „főköjába” nyúlhatott. Ezt a képességét a magányos tanulás évtizedeiben fejlesztette ki. Tudása nem holmi lexikális adathalmaz volt; mindazt, amit fontosnak tartott, „elraktározás” előtt behatolt ellenőrizt. Ezzel a képességgel gyakran lepte meg környezetét: amikor például egy izben Tihanyban néhány órát együtt töltöttünk, csodálkozva vetük tudomásul, milyen járatos az érdeklődésétől távolabb eső botanikában is, milyen pontosan tájékozott a félsziget ritka, Magyarországon alig előforduló növényeiről.

Tudása, szellemi képességeinek teljében kellett félreállnia '39 nyarán, de a hatósági tiltás ellenére is folytatta szerkesztői munkáját. Ötvenhat éves volt, amikor megölték. Furcsa kimondani: jobb volt így, az ellenség golyóitól meghalni. Ha életben marad, azok pusztították volna el négy-öt esztendővel később, akikkel a háború éveiben közös fronton harcolt a náciizmus és magyar képviselőik ellen.

Lányi Margit:

Egy fedél alatt

Azért gondoltam: helyes elfogadni ezt a megtisztelő meghívást, mivel rajtam kívül már alig él valaki azok közül, akik Mónust a szerkesztőségi szobán és az előadótermeken kívül, otthonában ismerhették. A sors úgy hozta, hogy 1941 októbere és 1942 karácsonya között albérlőként a Mónus-házaspár lakásában laktam. Megismerhettem életmódjukat, sőt be is kapcsolódhattam életvitelükbe, és Mónus a maga nyugodt és bátorító módján arra is méltatott, hogy kikérje a véleményemet olyan dolgokról, amelyek éppen foglalkoztatták vagy csak érdekelték.

Röviden vázolniom kell, hogyan kerültem hozzájuk, ennek a története ugyanis mindkettőjükről képet ad.

Mónust 1940 ősze óta – tehát hozzájuk költözésem előtt kb. egy évvel – ismertem, részt vettem néhány előadásán, melyet szakszervezetemben, a magánalkalmazottaknál tartott, és többször találkoztam vele este a Népszava szerkesztőségében, Szerdahelyi Sándor szobájában, mert '40-ben már rendszeresen dolgoztam Szerdahelyi rovatának. Egyik alkalommal – '40 őszén – éppen arról számoltam be Szerdahelyinek, hogy mit tapasztaltam a nyáron Olaszországban, ahol abban az évben is részt vettem a bolognai egyetem ún. nyári tanfolyamán, és utána pár hétig ottani barátaimnál maradtam. Mónust ez nagyon érdekelte – egyáltalán minden érdekelt, ami a diktatúrákban történt – és később, ha találgatunk, mindig visszatért egy-egy kérdésre: pl. hogy milyennek láttam a különbséget a '39-es és a '40-es (az olasz hadbalepést követő) hangulat között. Érdekelte, hogy a '38-ban bevezetett ún. „faji törvény” hogyan funkcionált a valóságban. Meglepte, amikor elmondtam, hogy Olaszországban sok spanyol származású, nemzedékek óta Itáliában élő zsidó család Spanyolországba települ át, ahol állítólag minden korlátozás nélkül beilleszkedhetnek a gazdasági életbe. (Hónapokkal később „csak úgy, futtában” elmondta: biztos tudomása van arról, hogy a balkáni zsidók egy részét a spanyolok a görög kikötőkből [elsősorban Szalonikiből] Spanyolországba szállították.)

Szerdahelyi Sándor „bácsi” nagyon méltató kritikákat írt arról az akkoriban indult sorozatról, amelynek egyik szerkesztője és fordítója is voltam: klasszikusok a humanizmustól az utópistákon és enciklopedistákon át – a francia forradalomig. Kb. húsz kötet megjelenítését terveztük olcsó áron, egyszerű kivitelben. Mónusnak tetszett a terv, és érdeklődött: mi az, ami már munkában van. A megjelent köteteket olvasta.

Mónusékkal később többször is találkoztam vasárnaponként a horányi táborban vagy a csillaghegyi nyomdászúdlóban, ahova megszokott kis túráik után be-belátogattak.

Visszatérve '41 őszére: családi otthonom anyám halála következtében felbomlott. Apámmal abban egyeztünk meg: az lesz a legokosabb, ha feladja a lakást; keressek magamnak megfelelő albérleti szobát – az ő lakhatása pillanatnyilag megoldott volt. Albérleti szobát kellett tehát keresnem, ahova bútoraim egy részét bevihetem, ahol esténként kopoghatok az írógépen, reggelit és vacsorát készíthetek magamnak. Nem volt könnyű lecke! Erdődy János, aki ismerte helyzetemet, megígérte, hogy beszél Mónusnéval (ő a pártadminisztrációban dolgozott) – talán tud segíteni. Másnap értesített: Mónusék kérik, ha délután végeztem, menjek fel a lakásukra.

A Thököly út 46-ban, a III. emeleten laktak. Ez ritka szép, magyar szecessziós stílusú (Lechner Ödön tervezte) épület; színes majolika virágfűzőrek díszítik a homlokzatát és lépcsőházát. Igen magas (kb. 5 méter), tágas szobákkal, mennyezetig érő stílusos cserépkályhákkal. Mónus dolgozószobájába ültettek le, ekkor láttam először pesti lakásban ilyen hatalmas házikönyvtárat: a kb. 6x5 méteres szoba falát L-alakban, a földtől a mennyezetig nyitott polcok takarták, ezenkívül az ablak alatti faborításon szintén polcok futotak végig. Az előszobából nyíló szoba – amelyen keresztül a dolgozószobába jutottam – több vendég leültetésére alkalmas szalon volt, nagyon szép biedermeier ülőgarnitúrával és néhány kiegészítő bútorral, szublót stb. Mónus dolgozószobájának egyik sarkában kerek asztal mellett karosszékek és egy állólámpa volt. Itt étkeztek kettesben, és ha csak két-három vendég jött, őket is ültették le. Ennél az asztalnál beszélgettünk kávé mellett, ami 1941 őszén már ritkaságszámba ment.

Mónus elmondta: Jolánkával megbeszélték a dolgot. Örülnének, ha megfélemlene nekem az a szoba, amelyet felajánlhatnak, és odaköltöznék. Mióta Ervin fia bevonult, „nagyon hiányzik a házból a fiatsálg”. A szoba a folyosóra nyílt, és mivel a lakással összekötő ajtaját a dolgozószoba egyik könyvespolcra teljesen takarta, tulajdonképpen tökéletesen elszigetelt volt, a lakással csak a folyosóról az előszobán át lehetett érintkezni (ennek kulcsát természetesen megkaptam). Kölcsönösen nem zavartuk egymást a gépelés zajaival, ha esténként Jolánkának is volt írnivalója.

A szobára eső költségeket (beleértve a Rozika nevű falusi kislány fűtési és takarítási szolgáltatásait is) Jolánka hamar kiszámította, és egy hét múlva a szoba teljesen kiürítve, kifestve, befűtve várt. A lakásnak volt még egy nagy szobája, amely a szalonból nyílt, ez Erviné volt, ajtaja mindig zárva – így ezt nem is láttam –, de olykor ott is befűtötték a nagy cserépkályhát, hogy ne hűljön ki teljesen. (Ervin, aki Mónus első feleségétől való fia volt, '41-ben még egy-két alkalommal rövid időre hazajöhetett a munkatáborból, ekkor (mint zsidó származású keresztény fiatal) fehér karszalagot viselt. Később alkalmi levélküldés formájában még volt laza kapcsolata a szüleivel, de '42 végére ez is megszakadt.

A lakás az akkori polgári ízlés szerint berendezettektől nem csak a hatalmas könyvtár miatt különbözött, hanem abban is, hogy nem volt ebédlője, sem hálószobája. A bútorok szépek voltak: Mónus dolgozószobájában a '20-as évek vonalait követő szecessziós stílusú bútorok kaptak helyet, szőnyeggel letakart fekhelye egy szögletben állt, mellette kis asztal olvasólampával. Jolánka az egyik benyílóban, a szalon mellett rendezett be magának egy alvószobát, akkoriiban szokások kis fűtőkét, fekhelyet és egy-két kisbútorral, tükörral. A mellékhelyiségeket gázkészülékkel fűtötték. (Ezek akkor még ritka mintadarabok voltak!) Volt egy gázzal működő kis hűtőszekrényük is.

Együttlakásunk módja spontán alakult ki. Mindenki korán kelt, legkésőbb Mónus, mert ő gyakran csak éjjeltájt jött haza a szerkesztőségéből. Amikor reggel hét órakor bementem a konyhába teáskannámmal a forró vizért, Rozika már készítette Jolánka reggelijét, aki csaknem velem egy időben ment be a Conti utcába. Az Andrásy úton dolgoztam, így a villamoson egy darabig együtt utaztunk, ilyenkor megbeszéltük, mit hozhatnak nekik vacsorára, mert ekkor már nem volt könnyű „nem jegyes” élelmiszereket beszerezni. Emlékszem, én könnyebben tudtam pl. nyers kávéért szerezni, ami Mónus számára fontos volt; alacsony vérnyomása lehetett, mert naponta legalább két csésze török kávé fűztek neki. Akkoriban Pesten még nem lehetett kis olasz eszpresszó-kávéfőzőket kapni – a nagy üveg lombik mellett, amelyben spirtuszlágon főztek – csak a kis nyeles rézserpenyők voltak – ezekhez pedig igen sok kávé kellett és sok veszélyességgel járt főzni velük. Én sokszor jártam Olaszországban: 14 éves korom óta minden vakációt valamilyen tanulmányi ösztöndíjjal, amelyet meghívás hosszabbított meg, Bolognában tölthettem. Több, onnan hozott napoletana kávéfőzőm is volt; boldogan ajánlottam fel az egyiket. Mónusnak ízlést az eszpresszókávé, napjában többször is kért.

Kilenc óra után, miután megreggelizett, últ íróasztalához és csak olyankor ment el délelőtt, ha valami különösen fontos dolga akadt. Nem ebédelt egyedül, megvárta Jolánkát, aki 4 óra tájt jött haza, és akkor fejezte be az előző este már előkészített ebédet, úgyhogy percekben belül ebédelhettek, (ez Mónusnak egyben vacsora is volt, mert amikor későn hazajött, már nem evett). Előfordult, hogy korán délután vendége is akadt, pl. dr. Faragó László, aki délután olykor feljött hozzá, és akkor ment el, amikor én 5 óra után hazamentem. Ilyenkor nem mulasztotta el, hogy pár percre bejöjjön hozzám. Így tett Kéthly Anna is, aki szintén feljött napközben Mónushoz, ha valami sürgős megbeszélnivalójuk akadt. Ha összetalálkoztunk, akkor Anna – aki már ismert engem a Magánalkalmazottak Szövetségeből, amelynek ő volt az elnöke – mindig beugrott hozzám és leült, hogy „et ne vigye az álmodat”.

A délutáni ebéd után, amikor Mónus még kissé ráért, kijött a konyhába, ahol Jolánka már a következő napi ebédet készítette, én igyekeztem segíteni neki; ezalatt is volt idő a beszélgetésre.

Mónus délután 6 óra előtt mindig elment, hogy az első szerkesztőségi értekezleten már részt vehessen. Némelykor, ha később bementem a szerkesztőségbe, találkoztam vele, és mindig behívott rövid beszélgetésre. Magamtól csak olyankor kopogtam be hozzá, ha a rádióban sikerült elkapnunk valami érdekes hírt.

A „rádiós vadászat” egy osztrák menekült fiatalember, Maxi feladata volt, aki több nyelvet ismert. Nem volt könnyű dolga, igyekeztem segíteni neki, ha bent voltam a szerkesztőségben. Az akkori legjobb készülékekkel is alig lehetett a szövegségek adásainak a folyamatos zavarása miatt érthető szöveget fogni. De azért este későn sikerült a semlegesek és a szabad francia rádió londoni adásai közül olyat találni, amit Magyarországon nem zavartak (pl. a BBC olasz adásait). Ezeket a híreket aztán szóban adtuk tovább, semmit nem írtunk le.

A szerkesztőségi munka után Mónus mindig hazasietett; ilyenkor többnyire lefeküdt, olvasott. Főleg novellákat. Könnyvtárban Kosztolányi, Bíró Lajos, Hunyady, Krúdy kötetei több sort is elfoglaltak. Mintegy 6–7000 kötetes magyar- és németnyelvű könyvtárának legalább 15%-a szépirodalom volt. A többi történelem és más társadalomtudományi munka.

Vasárnap volt az egyetlen pihenőnap, mivel hétfőn nem jelent meg a Nép-szava. Szép idő esetén Mónusék gyakran már reggel elmentek kisebb tűráikra, estefelé tértek haza. (Rozika már szombat délután hazautazott vicinálissal Pest-környéki falujába, és vasárnap este jött vissza, alaposan megpakolva tejtermékekkel, tojással és egyéb, Pesten már nem kapható finomságokkal, ami nem volt olcsó, de friss volt, és nem kellett utánajárni.) Vasárnap este látogatták meg barátait, illetőleg hozzájuk is ilyenkor jöttek vendégek. Gyakran nekem is szóltak, kik fognak jönni hozzájuk, értesítem Jánost (Er-dődyt), és ha megjönnek a látogatók, menjünk be hozzájuk. Gyakori vendég volt K. Havas Géza és felesége, Rudas Klára (ő távoli rokon is volt Mónus első felesége révén), továbbá Gáspár Zoltánék; a szerkesztőségből pedig Kásztel András, Gosztonyi Lajos és felesége, Nemeskéri Kiss Mela, aki egy polgári lap munkatársa volt. Ilyenkor az állólámpa melletti kerek asztal körül ültünk, és a nagy üvegburában főzte Jolánka a frissen pörkölt kávé. Illés ilyenkor láthatóan jól érezte magát, keveset beszélt, inkább kérdéseket tett fel, amelyek a többieket késztették beszédre. A központi téma persze a háború volt, amely ekkor – '41 őszén-teleken – már a harmadik évébe lépett.

Emlékszem arra a nagyon érdekes kiselőadásra, amelyben Havas Géza, a kitűnő közgazdász összefoglalta azokat a gazdasági tényezőket, amelyek a németek háborús győzelmét már akkor kizárták: elsősorban az üzemanyag-problémát. Ekkor már összeomlott az észak-afrikai német-olasz kaland, Szíriát megszállták az angolok; a közel-keleti olaj tehát megközelíthetetlenül vált. A szovjet villámháborús remények is megüszültek, nem sikerült áttörni a kaukázusi olajmezőkhöz, ahol olajukhoz értek, azt berobbanva találták.

Gyakorlatilag a tartalékokra voltak utalva, amelyek óriásiak voltak ugyan, de nem végtelenek. Említést tett Havas Géza az utánpótlási és élelmezési nehézségekről, amelyekkel egyre keservesebben boldogulnak majd. A háború így is sokáig, még évekig eltarthat, kimenetelét Havas Géza nem tartotta kétségesnek. (Sajnos azonban ő nem érthette meg.) Mónus bólogatva végighallgatta a fejtegetést, és azzal egészítette ki, hogy ezeket a gazdasági érveket bizonyára katonaiakkal is alá lehetne támasztani, ha értenék hozzá. Francórá hivatkozott, aki következetesen kibújt a Hitler által szorgalmazott beavatkozás minden formája elől, pedig tudta, hogy az Iberiai félsziget lerohanására is megvan a terv. Mégsem engedte át Spanyol-Marokkót az afrikai német felvonulás hídfőállásául, és folyamatosan engedti át országán a tengerentúlrá igyekvő franciaországi menekülteket. A spanyol származású zsidókat sem azért fogadja be, sőt hívja vissza, hogy ezzel katolikus Izabella több száz évvel korábban elkövetett bűnét tegye jóvá. A háború után nyilvánvalóan elismerést vár ezért a győztesektől. Francórt tartotta Mónus az európai diktátorok között a legokosabbnak, és neki jósolta a leghosszabb uralmat. Horthy-ról sem emberileg, sem politikai képességei tekintetében nem volt jó véleménye, ezt azzal is tetézte, hogy már közvetlen munkatársait sem tudta jól megvalogatni. Amikor fiát kormányzóhelyettesé választotta, Mónus számára betetel a pohár: Horthy 23. évén át a legítimításba kapaszkodott, a Szent Koronába, a királyságba. Most dinasztit akar alapítani? Ebből rá és sajnos az országra nézve is csak tragédia származhat. Ebben is igaza lett.

A vasárnap esti beszélgetések olykor úgy alakultak, hogy a szerkesztőségből egy-két barátunk feljött hozzám vacsorára (főtt térszia, bolognai mártással, sajttal – ezt Jolánka is átvette: minden hozzávalót könnyen és aránylag olcsón lehetett beszerezni; elkészítése gyorsan ment és Illésnek is izlett) utána, „egy kis dumára” invitáltak. A párt vezetői közül emlékeztem szerint vendégségbe csak a dr. Ries-házaspár jött néhány alkalommal. Nyilván Mónusék is jártak hozzájuk, ám Ries híres brizdspartijában Mónus nem vett részt. Egyáltalán nem kártyázott, ha ez szóba került, mosolyogva mondta: „Az én életem nem elég hosszú ahhoz, hogy kártyázásra is teljék belőle.” Ez a mondata is arról tanúskodik: teljesen biztos volt abban, hogy nem éri meg a háború végéig követő fordulatot. Ezt gyakran és határozottan mondta, mi pedig csak banális frázisokkal feleltünk, amire ő csak legyintett.

Nem emlékszem, hogy valamikor is színházba vagy hangversenyre mentek, igaz, az elsőfőtétés megszigorítása miatt csak akkor mentünk este az utcára, ha feltétlenül szükséges volt. A szerkesztőségből való éjszakánkénti hazatérés Jolánka számára – aki mindig ébren várta Illést – nem csekély izgalmat okozott.

1942 májusában azt javasolta Jolánka, menjünk együtt Tihanyba egy kis nyaralásra: béreltek egy nagy villát két hétre, hamarosan összeállt egy 8 fős csapata a szerkesztőségből, július közepén együtt utaztunk: ki egy, ki két hétre.

Mónusék három hétig akartak ott maradni. Megérkezésünk után elmentünk a csendőrségre, elintézni a 24 órás belüli kötelező bejelentkezést. Azután felmentünk a hegyre, Kasztel András négyünket lefényképezett: Mónusékat, (Erdődy) Jánost és engem. (Ez a fénykép évtizedek múltán is megmaradt.) Amikor délből visszamentünk a villába, engem távirat várt: főnököm SAS-behívót kapott, azonnal utazzam vissza. János úgy döntött, hogy velem jön. Így ketten szomorúan elutaztunk, és elrontottuk a többiek jókedvét is. Másnap Jolánka telefonált valamelyik környékbeli postahivatalból: éjszaka csendőrök elvitték Kasztel Andrást és Kállai Gyulát. Ők ketten a tervezett ideig maradtak, a többiek hazajönnek. A következő napokban Jolánka többször is telefonált, ilyenkor beszámoltam neki az újabb eseményekről: a szerkesztőség egy újabb munkatársát letartóztatták, kettőt munkaszolgálatra hívtak be, egy pedig illegitimitásba ment. Mónus asnap úgy határozott, hogy hazamennem, mert a szerkesztőségi munkában szükség van rá. Ezzel egy hét után az ő nyaralása is véget ért.

Még ühanyi elutazásunk előtt, tehát '42 tavaszán az a keserves meglepetés ért, hogy Rotterdami Erasmus művét (A balgaság dicsérete), amelynek fordításán hónapokig dolgoztam, a cenzúra a terjedelem kb. 30%-os törlésével engedélyezte. Hosszabb bekezdések, amelyeknek a közepéből töröltek egy-két mondatot, elvesztették értelmüket. A fordításhoz a humanizmus terén ekkor szaktekintélynek számító Yolland Arthur írt méltató előszót. Ezt engedélyezte a cenzor, aki „civilben” m. kir. nyug. főügyész volt. A kiadó közölte – miután Yolland professzorral is beszélt –, hogy megcsönkítva nem adja ki a könyvet. Féltreviszi „jobb időkre”. (Yolland a megcsönkított szöveghez nem engedélyezte előszavának közlését.) Jolánka – aki este kivallott bántamról – beszámolt Mónusnak. Másnap reggel Mónus, mielőtt munkába mentem volna, elkérte a kéziratot, és nagyon határozottan azt tanácsolta, hogy telefonáljak dr. Mészáros ny. főügyésznek („ezt a kört le kell futnunk, ha valamit akarunk!”) és kérjek személyes meghallgatást, igyekezzem valamit „visszaalkudni”.

Telefonhívásomra 24 órán belül időpontot kaptam; a főügyész úr nagyobb zavarban volt, mint én: „...6. magam is deákos műveltségű ember lévén melyégesen sajnálja... stb.”, de értem meg, háború van, és ez a mű pacifista hangvételű. Mindössze azt sikerült élelmem, hogy egyes közbeiktatott mondatok törlését eltekintett. Búcsúzóul megvígasztalt, hogy a háború után majd megjelenhet a teljes fordítás. Azt válaszoltam, csak az biztos, hogy Erasmus túl fogja élni a háborút.

Mónus szokásához híven szó nélkül végighallgatott, ha valami nagyon érdekelte; elvette a kéziratot, amelyet előző nap már elolvasott, hogy megnézze, mit sikerült megmenteni. „Látja, mire képes a magyar királyi főügyész egy kis nyugdíj-kiegészítésért? No, nem baj, ezt így is érdemes kiadni. Először fogok írni hozzá.” A Phönix Kiadóval megállapodott, hogy az SZDP átveszi

tőle – eddigi költségeinek megtérítése mellett – a kiadást. A könyvnapra meg is jelent a kis kötet, el is fogyott, az újabb kiadást pedig a megállapodás értelmében már a Phönix Kiadó bocsátotta ki. Ebben már nem szerepelt Mónus előszava.

Ez a kétoldalas előszó: „A kiadó előszava – Erasmus magyarul” az első kiadás elfogytával így eltűnt. Mónus nemcsak Erasmust mutatta be az olvasóknak félreismerhetetlen tömör stílusával, hanem értésre adta azt, amit nyíltan nem lehetett megírni, hogy a cenzúra megtépte a szöveget. Idézem az utolsó néhány sort: „Erasmus... a reformáció humanista harcosaihoz és az egyház mellett küzdő írókhoz egyaránt hasonlóan – nem válogatta meg túlságosan a szenvedélyes szellemi harc fegyvereit... Korunk ízlésének ez a támadó hang nincs egészen az ínyére, ezért kellett eltekinteniünk a »Balgaság dicsérete« egyes részeinek közlésétől... Napjainkban is ellentétes világnézeteket folytatják a másik megemmisítésére irányuló harcukat – ez a körülmény ad különös érdekességet Rotterdami Erasmus művének... azt hisszük, hogy most fokozott érdeklődésre tarthat számot egy régi korszak vajudásának dokumentuma. A Kiadó.”

...Így jutottunk el '42 őszéig, amikor már folyt a nagy volgai csata. Ezekben a hetekben hallottam Mónustól azt, hogy „talán hamarosan elérkezünk a háború végének kezdetéhez. »A megszokott vasárnap esti beszélgetések már régen delutánra csúsztak vissza a szigorú elsőtilítás miatt. Több barátunk is hiányzik, az asszonyok egyedül jöttek. Jolánka telefonált nekik.

Karácsonykor bánatosan eljöttém Mónuséktól, apámmal közös lakásba költöztem, és János is feladta alberleti szobáját, hozzánk hozta a holmiját, mert behívták katonai szolgálatra. '43 elején kellett indulnia, ezekben a hetekben zajlott a 2. magyar hadsereg tragédiája.

Hetekig nem volt semmi hír róla, csak annyit tudtunk, hogy a vonatot, mint minden katonavonatot bombázzák. Mónusék szinte naponta érdeklődtek, van-e hír már. (Ervinről ekkor már hónapok óta semmit sem tudtak.) Végre, közel két hónap után megérkezett az első tábori levelezőlap, azután több is, feltehetően ugyanonnan, és a levelekből azt vettük ki, hogy viszonylag nyugalmas körülmények között szolgál. Kéthly Anna megpróbálta visszahozatni mint nélkülözhetetlent – a szerkesztőség jóformán kiürült, már csak az idősebbek maradtak. Azt a tanácsot kapta nagybocani Nagy Vilmos honvédelmi minisztertől, hogy hat hónapos szolgálat után kérjen két hét szabadságot, és ha itthon lesz, „meglátjuk, mit lehet tenni”. Kicsit több idő telt el, mint hat hónap, de '43 nyarán hazajöhetett 2 hét szabadságra. Egy csoport munkaszolgálatost kísért haza. Szabadságát kétszer is meghosszabbították egy-egy héttel, majd leszerelték. Visszatérhetett a szerkesztőségbe.

Mónuséknál ezekben a hetekben voltunk utoljára nyugodt és szinte derűs körülmények között. Mónus beszámoltatta Jánost a visszautazás kalandjáról,

és azzal zárta a nagy figyelemmel végighallgatott beszámolót: „Nem tudom, János, mi nagyobb: az eszed vagy a szerencséd!”

A német megszállás réme ekkor már a levegőben lógott, hamarosan be is következett, akkor azok számára is váratlanul, akik hónapok óta számítottak rá. Március 19-én, reggel 8 órakor kaptuk az első telefonértesítést a megszállásról – ketten kétfelé rohantunk: én Mónusékhoz. Vasárnap lévén Jolánka egyedül volt otthon, és semmiről sem tudott. Illés 9 órára egy grafikai kiállítás megnyitására ment. Utána rohantam, ott már senkit sem találtam, Mónus időközben hazament. A kapuban várta a Gestapo. Többé nem láttuk viszont. Jolánka telefonált később néhányszor a munkahelyemre – az ő telefonjukat kikapcsolták – tudta, hol őrizk Illést, és október 15-én, amikor kiszabadult 1–2 napra, még viszontláthatta.

Forgács Pál:

Szubjektív sorok Mónus Illésről

Ha arra kellene válaszolnom, kinek volt a leginkább meghatározó szerepe egész életemre, világnézetem kialakulására; kiől kaptam a legértékesebb szellemi-erkölcsi municiót – egyetlen nevet említenék: Mónus Illését. Fél évszázaddal ezelőtt fiatal munkásként három éven át hallgattam előadásait a Szociáldemokrata Párt Munkásakadémiáján.

1941 kora őszén, a Cukrászmunkások Szakszervezetének Erzsébet körüli otthonában Nagy Tamás szemináriumának hallgatójaként a szakszervezet titkárától, Gudricza Istvántól egy körlevelet kaptam. A levél arról szólt, hogy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt országos oktatási bizottsága tanfolyamot hirdetett, központi vezetőképző tanfolyam, röviden: munkásakadémia néven. Megtudtam, hogy a szakszervezet vezetősége engem, a tizennyolc éves cukrászmunkást kíván delegálni erre a tanfolyamra. Érthető izgalommal készültem a számomra teljesen új ismereteket ígérő tanfolyamra, amelynek a vasasok Magdolna utcai székháza adott otthont.

Az előadók az akkori szociáldemokrata mozgalom legkiválóbb képviselői voltak. Számomra máig is emlékeztetésekre maradtak Révész Mihály, Propper Sándor, Szalai Sándor, Gáspár Zoltán, Csapó Sámuel, s a többiek kitűnő előadásai és konzultációi. Írásos jegyzeteket is kaptunk, valamint irodalomjegyzéket az ajánlott olvasmányok sorával. Igyekeztem mindent elolvasni, ami a szakszervezet könyvtárában, vagy antikváriumokban fellelhető volt.

A munkásakadémián a bevezető előadást Mónus Illés tartotta és a későbbiekben is igen sok időt töltött köztünk, jórészt fiatal szakmunkások, tisztviselők és értelmiségiek között.

Mónus Illés a kiváló előadógárdából is kiemelkedett szuggesztív előadómódjával, széles körű tudásával és nyíltságával. Nem volt olyan téma, amelyben ne lett volna járatos. Hihetetlen türelemmel válaszolt kérdéseinkre, sokszor a késő esti órákba nyúló összefüggéseink során; sőt a Magdolna utcából a Keleti pályaudvar felé tartva még elkísértük, s tovább kérdeztünk.

Igen tanulságos volt, milyen kritikusan tudta szemlélni a szívének oly fontos és kedves szociáldemokrata mozgalmat. Ezzel arra ösztönözött bennünket, hogy igyekezzünk önállóan gondolkodni, hogy fogadjunk kritikával minden tanítást, s hogy a napi politikai események feldolgozásakor is a társadalom állandó nagy változásait kísérfük figyelemmel.

Amikor néhányszor gyöngye íráskísérleteimet vittem hozzá a Népszava szerkesztőségének kis szobájába, Mónus elmélyülten foglalkozott velük; megbírálta tévedéseimet, de egyenrangú vitapartnerként kezelte és további kíséletekre biztatott.

A fasizmus előretörésének legsötétebb éveiben se veszítette el hitét; arra biztatótt bennünket, hogy mindennapos szakszervezeti munkánk során az emberi szabadságjogok védelmét, a demokratikus szocializmus eszméinek követését tekintjük célunknak. Előadásain kívül a Népszava és a Szocializmus c. folyóirat hasábjain megjelent írásai adtak ehhez segítséget.

Nem feledek el szavait, amelyet egy ifjúmunkás-találkozáson ítézett hozzáuk és amelyben arra kért: őrizzük az évszázados európai szociáldemokrata tradíciót és a hazai munkásmozgalom egyetemes humanista örökséget, mert a háború után ránk vár majd a demokratikus átalakítás felelőssége.

Mónus Illést megölték, de tanításai tovább élnek bennünk, bennünk, akik tanítványai lehettünk. Nekem megadatott, hogy alig néhány hónappal Mónus Illés mártírhalála után az első szakszervezeti iskola vezetőjeként ugyanabban a Magdolna utcai teremben oktathattam, amelyben három éven át Mónus Illés előadásait hallgattam.

Nekünk, fiatal munkásoknak, vagy tisztviselőknak, akik akkoriban anyagi, vagy törvényi okokból nem járhattunk egyetemre – Mónus Illés volt az egyetemünk; s ha egyikünk-másikunk diploma nélkül is értelmiségivé vált, azt neki köszönheti. Ő maga is autodidakta volt; munkásként a saját erejéből szerezte sokoldalú műveltségét. Nemcsak ismereteket és szellemi irányítást kaptunk tőle, hanem erkölcsi irányítást is. A munkásmozgalmat – az öntudatos szervezett munkások mozgalmát – mindig összekapcsolta az egyetemes érvényű progresszív, humanista örökséggel. Politikusként is, szerkesztőként is a háttérbe húzódott vagy oda kényszerítették, mégis őt tekintették a mozgalom irányítójának.

Félelem nélkül, következetesen szállt szembe a gyűlölettel, az előnyomuló faszizmussal. Ezt 1938-ban így fogalmazta meg: „Szabadság nélkül nem akarunk és nem tudunk élni!”

Jennitz János:

Mónus Európa-képe. Franciaország és Anglia

Mónus Illés Nyugat-Európa iránti érdeklődése minden bizonnyal már igen korán kialakult, ám pontos feldolgozása alighanem még nem történt meg. S ha ez igaz általában, még inkább igaz a Mónust minden bizonnyal még inkább érdeklő nyugat-európai munkásmozgalomra, a társadalmi progresszió vonulatára általában. Ezáltal ezt a témát egy nagyon kései időpontban ragadom meg, de úgy vélem, az eredmény így is több mint érdekes – tanulmányos is, főként az ma.

Sokszor vannak párhuzamot Kunfi és Mónus között. Míg azonban Kunfi német tanári mivolta ellenére is sokkal inkább nyúlt Németországon át Franciaország felé, Mónusra a meghatározó befolyást a német és az osztrák munkásmozgalom, szellemileg pedig Karl Kautsky és Otto Bauer gyakorolta. Az 1933–34-es tragédia után – amit oly sokszor emlegetett mint meghatározó változást – Mónus az útkeresés során még inkább fordult részben Észak (a skandináv országok) és nagymértékben Nyugat felé. (Ez az útkeresés már az első fázisban, óhatatlanul mindjárt 1918 után megkezdődött más történeti okok miatt.)

Mellőzve azt a nagyon érdekes problémát, hogy miként látta Mónus Anglia és Franciaország, valamint ezen országok munkásmozgalmának helyzetét a nagy gazdasági világválság idején – aminek aztán mind a francia, mind pedig a brit talajon megett a maga külön válságkövetkezménye a Munkáspárt és a francia szocialista párt, az SFIO életében – átugrok a nagy váltásra, ami napjainkban igazán instruktív lehet.

1936 júliusában a francia népprontkormány, a Léon Blum vezette, és hangsúlyozottan szocialista irányítású népprontkormány megalakulásakor írta meg Mónus nagylélegzetű cikkét „A diadalmas néppront” címmel. E cikknek szentelt minden sorát érdemes felidézni, és meditatálni mondanivalóján.

Mónus a „diadalmas néppront” történetét 1934 februárjától indítja. S ezzel kapcsolatban rendkívül élesen és határozottan szögezi le: „A februári francia fasiszta tüntetés valóban fordulópontot jelent az európai demokrácia történetében.” A mondat annyiban is „meredek”, hogy Mónus egy kalap alá vont minden csoportot, amikor fasisztaként minősítette őket. A kései történeti irodalom ezt árnyalta, de úgy tűnik, a kortársak számára nem az árnyalás volt a lényeges, hanem az irány, a veszély, s ezt Mónus jól érzékelte, miként azt is, hogy a néppront valóban az ellentünetésből nőtt ki.

Ezzel kapcsolatban Mónus megállapítja: „A francia demokrácia és a francia nép túlyomó többsége ezen a tüntetésen keresztül fogta fel a fasiszta vesze-

delem nagyságát." Itt vannak bizonytalanságok – a francia nép túlnyomó többségéről aligha lehet beszélni, kezdetben és még jó ideig a liberális irányzatú francia Radikális Párt nagyon is megosztott volt, Daladier éppen hogy „beadta a derekát” a fasizta tüntetők előtt és lemondott. Az ellenállás a munkásmozgalomból nőtt ki, amihez azonnal csatlakoztak a különféle antifasizista értelmiségi szervezetek, megalakultak az értelmiségi éberségi bizottságok, de a francia nép túlnyomó többségéről nem lehet beszélni. S ezt fontos tudni: az erők számbavételének a későbbiekben is nagy szerepe volt, amikor a baloldallal szemben ismét a jobboldal lendült ellentámadásba.

Még egy nagyon értelmes megállapítást tett Mónus erre az időszakra, amikor azt hangsúlyozta, hogy a népfront „alulról” született meg, s nem a zöldsztárnál felső szintű kabineteigyeztetésekéből. Így írt erről: „A francia polgári pártok népfrontja már csak formai kifejezője volt a nép baloldali összefogásának.”

S mindjárt ezután egy nem kevésbé fontos megállapítás: „a francia népfront győzelme nem egy párt győzelme.” Nagy igazság! A népfront valóban három nagy párt (szocialista, radikális, kommunista) és egy kisebb párt (Köztársasági Szocialisták Szövetsége – USR) szövetsége volt – ám elég hamar kiderült, hogy a népfront története folyamán nem ez a matematikai igazság érvényesült. Ez is elgondolkodtató mozzanat, amire e helyütt nem térhetek ki.

További, nem kevésbé izgalmas kérdés (aligha lehet ezt ma túlhangsúlyozni) a népfront programja. Idézve Mónust: „Égyetlen párt sem utal a maga programjának továbbmenő, különálló részére. Ellenkezőleg, mindegyik párt programjának és követeléseinek ama részére utal, amely közös és amely a népfrontot együvé kovacsolja. Ez a megállapítás leírásakor sem volt pontos, de annál jellemzőbb. Ugyanis az SFIO balszárnyán állók és a CGT szocialistái elég határozottan jelezték, sőt cikkekben is taglalták az e programnál messzebb tekintő saját követeléseiket. Néhány hónap múltán pedig a véleményeltérések még inkább nyilvánvalóakká váltak. S ez is tanulság! (Később éppen a gazdasági és szociális pontoknál következtek be a repedések.)

Ezután következik Mónusnak egy nem kevésbé fontos megállapítása: „Alig volt még példa az elmúlt évtizedek során, hogy egy választási győzelem ilyen gyorsan, ilyen átütő erővel és jelentőséggel valósítsa meg a választóknak és a népek tett ígéreteket.” Mónus hangsúlyozta, hogy a népfront bebizonyította: „tanult az elmúlt évtizedekből.” S továbbra is Mónust idézve: „Íme, lehet törvényeket szerkeszteni, alkotni és törvényerőre emelni – napok alatt! Íme, a baloldal megtanulta, hogyan kell gyorsan, erőlesen és határozottan cselekedni!” Ezek kétségteljes elgondolkodtató szavak. S méginkább az áttörés, a bevezetett szociális és gazdasági reformok! (Mónus fel is sorolja őket: 40 óras munkahét, fizetett szabadság, béremelések, a kollektív szerződések rendszere.) Hosszú évtizedekre, napjainkig előremutató reformok! S mindez tényleg napok alatt született meg! Egy lényeges összefüggésről nem írt Mónus, arról, hogy mindez hogyan és miért következhetett be. Nevezetesen arról a

hatalmas spontán sztrájkhullámról, amely a jobboldalt, a nagytőkét is meglepte, tehetetlenségre kárhoztatta. A munkások bevetették az új harci eszközt: az ültösztrájkot, az üzemfoglalásokat, és így jórészt a jobboldal is Léon Blum és az SFIO élébe sietett, hogy „idő előtt” alakítsa meg kormányát a „rend helyreállítására”. Ellenállás nélkül fogadták el – a mai terminológiával – szociális paktumot, ami a „Matignon-egyezmény” néven került be krónikákba. Ez rendkívül lényeges mozzanat és összefüggés, nélküle a történelem nem érthető meg. Mindehhez még egy megjegyzés kívánkozik: az a történelmi pillanat, ami a francia történetírásban „a nagy félelem” néven ismeretes, ténylegesen ideiglenes volt: „egy pillanatra” tartott.

Mindennek lényegét Mónus már abban a pillanatban politikusként és teoretikusként is jól érezte, amikor egyidejűleg papírra vetette a következő sorokat: „A demokráciának – ha valóban az – kell olyan erőnek, gyorsnak és határozottnak bizonyulnia, mint bármelyik diktátornak.”

Mónus ezúttal ismét mélyebbre nyúlt, ismét a történeti pillanat körülményeivel foglalkozott, bizonyítva ezzel is, hogy milyen jól ismeri a hátteret, Léon Blum írásait és az SFIO vonatkozó döntéseit. Így írt: „Léon Blum eddigi politikai magatartása igazolódott: számtalan miniszteri tárcát és kormányváltást visszatartott mindaddig, amíg olyan helyzete nem jutott, hogy tett ígéreteit nyomban megvalósíthassa.” Ebben a kérdésben 1936 tavasza-nyara teljes fordulatot hozott.

Elemzéséből az óvatosság a figyelmeztetés sem hiányzott; (nem hiányzott ez Blumnál a kormányrúd legünnepélyesebb átvételékor sem). Mónus hangsúlyozta a feltételeket: 1. „Ha a népfront kormányja a népfront pártjainak kollektív munkáját meg tudja tartani” – ami tudjuk hosszabb távon nem következett be és 2. „Ha a belső gazdasági és pénzügyi akadályok le tudják győzni”, aminek az elmaradása – tudjuk – elsősorban ásta alá a francia népfrontot. Vagyis Mónus azonnal jó érzékkel mutatott rá a gyenge és veszélyes pontokra. A későbbiekben mintha (hangsúlyozom: mintha, mert távolról sem teljes áttekintésem pusztán a „Szocializmus”-ban megjelent írására épül!) szóval, amikor a gondok szaporodni kezdtek, mintha kevesebbet írt volna a francia eseményekről. A gondok egy része valóban a politika síkján jelentkezett, más részüket azonban – ahogy Mónus előre jelezte – a gazdaságban. Talán csak véletlen, hogy Mónus nagyobb lélegzetű „Világ gazdasági problémák” című elvi, elemző írása ugyanakkor látott napvilágot, mint amikor Blum bejelentette a szünetet a népfront politikájának a továbbfejlesztésében. Mónus említett írásában nem tért ki a francia valóságra, ám ő is (miként Blum és munkatársai) nagy figyelmet szentelt a „vegyes gazdasággal” kapcsolatos elvi kérdéseknek, a roosevelti tapasztalatoknak és Mónus számos következtetést is levont, ami akkor modernnek hatott és ami most, közel 60

* Nevét a miniszterelnökségnek helyet adó Matignon palotáról kapta.

év múltán sem tűnik elavultnak sem a gazdaság, sem ennek a munkásság helyzetét érintő vonatkozásaiban.

Megjegyzendő, hogy ugyanekkor ugyanebben a kérdésben a Szocializmus hasábjain a CGT-hez közel álló francia Luc Laurat cikkét közli, aki évtizeden át a Szovjetunióban szerzett nem pusztán elméleti tapasztalatokat. Közreadja továbbá a Brüsszelben élő Halasi Béla cikkét a francia valóságról, ez a cikk, illetőleg közlése azt is bizonyítja, hogy nem igyekezett rózsás illúziókat ébreszteni. Halasi – ahogy ma mondanák – az eredményt kétséylesre jelezte. S persze ebben a vonatkozásban sem feledkezhetünk meg Rónai (Vándor) Zoltán számos írásáról, amelyek a Szocializmus különböző rovatában jelentek meg.

Mindezzel együtt is 1937–38-ban Mónus már nem jelentkezett újabb, nagyobb, kifejezetten a francia népfrontot, Franciaország belső helyzetét elemző írással.

1938-ban pedig már az ő figyelmét is, mint a politikai gondolkodókéit általában a háborús veszély kötötte le. E téren minden rezdülést alaposan elemzett (amire itt nem térhetek ki), ennek pedig a lényege az, hogy Mónus pacifista volt, bízott végső soron a háború elkerülhetőségében és a nemzetközi szociáldemokráciát is ilyen összefüggésben látta. Mindenesetre Blum és az SFIO esetében is a béke iránti elkötelezettséget hangsúlyozta, már München előtt, amikor Blum és az SFIO még harciasabb volt, s eltökéltőbb ellenállást követelt a Nyugattól Hitler ellen. (Erre az összefüggésre mintha Mónus nem tért volna ki – Rónai Zoltán inkább jelezte, s ez sem történhetett Mónus egyetértése nélkül.) Mindenesetre a végzetes müncheni megegyezés értékelésekor Léon Blum szavai és Mónus sorai kísértetiesen egybecsengtek. Blum legendás szavai tükrözték „a gyáva fellelegzés” légkörét, amikor még Anglia és Franciaország vezető politikusai belekapaszkodtak a szalmaszálnba, hogy „a békét megmentették”.

A francia belpolitika nem tűnt el a Szocializmus hasábjairól. Ismét Rónai volt az, aki ezúttal Historicus álnéven remek mélyenszántó elemzést jelentetett meg mindjárt a népfront összeomlása, szétesése más napján, 1938 decemberében. Az a Rónai, akit Mónus keresett meg, és kért fel a „Szocializmus”-ban való közreműködésre.

A francia vonatkozású áttekintés után igen röviden a másik nyugat-európai kulcsországról: Nagy-Britanniáról. Meglepő, hogy – legalábbis a Szocializmus hasábjain – Mónus nem szentelt terjedelmesebb írást Angliának, az angol munkásmozgalomnak. Az ilyen tárgyú írásokat rendszerint mások (többek között Rónai Zoltán) írták. Ám Nagy-Britannia mégis sűrűn jelen volt a Mónus szerkesztette „Szocializmus”-ban akár külpolitikai, akár munkásmozgalmi tárgyú írások, akár G. D. H. Cole és H. J. Laski vagy J. Strachey elméleti írásai vagy azok ismertetései révén. Mónus ezekben az években Londonnal kifejezetten csak külpolitikai vetületben foglalkozott, s 1938-ban már szinte csak abban a vonatkozásban, hogy milyen sikere lehet a chamberlain-i kül-

politikának, (amit a történetírás „békéltetési politika” néven tart számon). Mónus előtt sem volt titok – ezt le is írta –, hogy a London–Párizs szövetségben London a diktáló fél; ebben az összefüggésben írt Mónus is kifejezve azt a reményét, hogy végül is London menti meg a békét.

Elszórtan azért vannak Mónus publicisztikájában „angol nyomok”. Ezek is a nagy fellendülések, a nagy remények időszeitől kapcsolódnak. Így pl. a második munkáspárti kormány létrejöttekor, a nagy választási siker másnapján, 1929 augusztusában Mónus leírta: „Az angol munkásmozgalom nagy lendületű előretörése európai jelentőségű esemény, amely a gyakorlati munkásmozgalom sok nagy kérdésének szempontjából nézve is igen fontos tanulságokkal jár majd.” Ám ezeknek a tanulságoknak az alapos elemzését mintha nem végezte volna el. (Hangsúlyozom: a teljes életmű ebből a szempontból nincs feltérképezve – ez további feladat maradt!) Mindenesetre jellemző, hogy a nyomok mindig a kezdetekhez, francia vonatkozásban 1936-hoz, angol vonatkozásban 1929-hez tapadtak. Ám ugyanennél a tablónál nem feledkezhetünk meg arról, hogy Mónus kiválasztott munkatársait mozgatva, írásra ösztökélve beszámolt mind a Munkáspárt szellemi előretöréséről, mind az 1935-ös választások nyomán a „vörös London” létrejöttéről. Vagyis tisztában volt a brit mozgalom jelentőségével és sokarcúságával is. Ám Mónus angol helyzetképek felvázolásához még további kutatómunka szükséges.

Mónus Illés, a „Szocializmus” és a spanyol háború

A két világháború közötti magyar szellemi élet sajátos jelensége, hogy a tekintélyuralmi vonásokkal terhelt ellenforradalmi rendszer hivatalos ideológiáinak az árnyékában, a szocialista munkásszervezetek környékén kialakult egy erőteljes progresszív kultúra, ha úgy tetszik, szubkultúra. Ez szorosan kapcsolódott a nemzetközi haladás korabeli áramlataihoz, de félreismerhetetlen hazai arculata is volt, mivel műhelyeiben jelentős magyar tudósok, művészek, közírók működtek közre. Jelen volt a szellemi kultúra szinte minden terepén, a világpolitikától a pszichoanalízisig. Korántsem volt egységes, erre nagyobb részt nem is törekedett, a progresszió szinte valamennyi korabeli színárnyalatát fölvonultatta.

Ezen a sokszínű képen belül az egyik legtekintélyesebb műhely a szociáldemokrata párt elméleti-politikai folyóirata, a *Szocializmus* volt. A hazai folyóiratok mezőnyéből már viszonylag hosszú pályafutásával is kiemelkedik: némi, a háború utáni zűrzavaros évek okozta (1918–1922 közötti) megszakítással 1906-tól 1938-ig jelent meg, mígnem a boldog emlékeztető Ullein-Reviczky Antal sajtófőnök a nyakára tekerte a kötelelet.

Különösen fontos a folyóirat történetében az 1933 utáni időszak, amikor a történesek folygorsultak és szélteben-hosszában terjedtek az embertelen ideológiák. És éppen ez az a fél évtized, amikor – 1934-től – a folyóiratot Mónus Illés vezette. És ezeknek az éveknek a roppant gazdag cikk- és kommentáranyagából is kiemelkedik a spanyol háborút tárgyaló nagyszámú írás.

A spanyol téma a *Szocializmus* hasábjain nem elsősorban Mónusnak a területe volt. Egyik legnagyobb szerkesztői erényének éppen az bizonyult, hogy minden témakörhöz megtalálta a legalkalmasabb, a leginkább hozzáértő szerzőt. Spanyol ügyekben ez a hol Vándor Zoltán, hol Historicus álnéven publikáló emigráns szocialista Rónai Zoltán volt, aki a szociáldemokrata emigráció balszárnyán álló Világosság-csoport egyik vezetőjeként több ország szocialista publicisztikáját is maradandó írásokkal gazdagította. Míg a Szocializmus korábbi évfolyamaiban mindössze egyetlen Rónai-cikket találunk, 1936 és 1939 között ötvennél többet, s ezek közül 42 spanyol témájú. Ám Mónus is jegyzett mintegy féltucat, ebbe a témakörbe vágó írást.

Mónus és Rónai spanyol tárgyú írásai eltérő arculatúak. Rónai a legapróbb részletekig ismerte a spanyol eseményeket. A Szocialista Munkásinternacionálé és Friedrich Adler munkatársaként első kézből kapta róluk az információkat. Több tucatnyi írásból a történész szinte rekonstruálhatja a spanyol háborúnak a kronológiát messze túlhaladó történetét. Mónus cikkei másfélék.

Ha ma keresek jelzőt rájuk, azt mondanám, politológiai vágásuk. Főleg az általánosítható, a más országokra, esetleg Magyarországra is kivetíthető tendenciákat és tanulságokat keresi. Másrészt a magyar olvasónak akar valamit elmondani Spanyolország kapcsán, netán ürügyen.

Mielőtt bírálni kezdenénk ezt az eljárást, jó ha figyelembe vesszük, milyen körülmények között teszi ezt. A polgárháború első hónapjaiban a *Népszava* nagy terjedelemben kommentálta a Pireneusi-félsziget eseményeit; barcelonai tudósítója, Gergely Imre tollából életteli interjúkat közölt a spanyol népfront vezetőivel; a lap egyáltalán nem rejtette véka alá, kié a rokonszenve. Amikor azonban a lap szeptember 8-i számában a magyar szervezett munkásság nevében üdvözölte a megalakuló, ekkor már valóban a munkáspártok képviselőit is magában foglaló, a szocialista Francisco Largo Caballero vezette kormány megalakulását, széles körű, sugallt hadjárat indult a lap ellen a jobboldal és a szélsőjobboldal lapjaiban, míg nem szeptember 25-én maga Kozma Miklós belügyminiszter foglalt állást az ügyben hivatalos sajtóértekezleten, lényegében a *Népszava* torkára forrasztva a szót. Azon túl a lap elsősorban híreket közölhetett, patikamérleglen kiegyensúlyozott (angol, német, francia, olasz) forrásból. Ilyenformán a *Szocializmusra* bizonyos többletfeladatot hárult spanyol ügyekben.

Mónus írásai közül elsőnek az 1936 júliusi szám vezércikke („A győzelmes népfront”) öltik a szemünkbe, amely még a tábornokok júliusi lázadása előtt született, bár már utána látott napvilágot. Ez a cikk vérbeli történeti elemzés; a mai olvasónak éppoly üdítő élmény, amilyen a korabeli szocialista számára lehetett. Az 1936 februári választási eredményt, a baloldali szövetség győzelmét Mónus abból vezeti le, hogy az 1933 őszén, az első köztársasági évek után hatalomra jutott jobboldal, amely hosszú időre ismét nyeregben hitte magát, olyan módon és mértékben próbálta restaurálni a köztársaság 1931 áprilisi kikiáltása előtti közjogi és szociális viszonyokat, hogy ezzel már nemcsak a munkásság, hanem a polgárság érdekeit és érzelmeit is gorbomhán megsejtette. Így azután a szavazócédlűk csatájában ez a két erő együttesen, sőt összefogva mért vereséget a spanyol jobboldalra.

A cikkben Mónus hangsúlyozza a fennálló fasizta veszélyt, amelynek a hordozóiként bizonyos földbirtokosi, nagytőkés- és egyházi köröket jelöl meg. Amennyire érthető, hogy nem vet ügyet a szerény befolyású falangistákra, annyira különös, hogy nem említi a jól ismert sokszoros puccsista katonai vezetőket, egy-két hétel a katonai lázadás előtt, amikor a nemzetközi baloldal már utalt esetleges szerepükre. Nem mulasztja el viszont levonni azt a megalapozott következtetést, hogy a spanyol kommunisták akkor tudták növelni az erejüket, amikor főlgytak a szociáldemokrácia elleni támadás-aikkal, a demokrata polgárság pedig akkor, amikor mérséklődött bizalmatlan-sága a szocialistákkal szemben. Mónus legfőbb következtetése éppen erre az osztályközi összefogásra, ennek az elengedhetenségre utal. „A munkás-
osztály – írja – egymaga nem tudja a siker kilátásával a fasizmussal szemben

a küzdelmet vállalni.” Másrészt figyelmeztet, hogy „a fasizmus ellen való harc a szabadságról való harc”. Emiatt a magyar munkásságnak, mielőtt népf-
rontot alakíthatna, ki kell vívnia azt a szabadságot, amely nélkül a szavazó-
cédlűk, az előző évek spanyol tapasztalata alapján, önmagukban nem sokat
érnek.

Legközelebb az 1936 novemberi számban jelentkezik Mónus spanyol kér-
désben, olyasvalamivel, aminek ugyancsak maig ható tanulsága van. Nem
egészen húszsoros bevezetőt ír egy spanyol témájú cikkhez, amelyet egy má-
sik folyóirattól, éspedig éppenséggel a *Katolikus Szemléből*, annak az októ-
beri számából vesz át. A rangos egyházi folyóiratban Kovrig Béla szociálpo-
litikus, katolikus közíró érkezett „A spanyol történekek magyar tanulságai”
címmel. Írása annyira eltért a korabeli jobboldal érvelésétől, hogy Mónus
joggal tartotta igen figyelemreméltónak. „A spanyol nép zöme – írta Kovrig
– mind a mai napig emberhez méltatlan körülmények között élte és éli a maga
napjait.” Reális magyarázatot keres a forradalom antiklerikális vonásaira is.
Úgy látja: szembe kerültek egymással „a hitben való megnyugvásnak és az
életvalósággal szembenálló lázadásnak frontjai”. A spanyol nép fia azt tapaszt-
alta, hogy „az örök egyház spanyolországi intézményes keretei éppen úgy
benne állnak az igazságot nélkülöző valóságban, éppen úgy érdeklteji a lé-
tező társadalmi, gazdasági, hatalmi berendezkedésnek, mint az a nagyindusz-
tria, vagy azok a latifundiumok, amelyeknek logikája illúziórikussá teszi az
általuk ha nem is tudott, de érzett jogot arra a létre, amelyet Istentől nyertek”.

Az 1937. évi 1. számban Mónus vezércikkét szentelt a polgárháború témá-
jának „Spanyolország: Európa Kínája” címmel. Ha elsőnek említett cikke
még a lázadás előtt született, most egészen más a helyzet: Spanyolországban
széles, a polgári köztársaságiaktól és a nemzetiségi autonómistáktól a kom-
munistákig, sőt az anarchistákig ívelő egységkormány van uralmon. Mónus
az elsőkk között mondja ki, az addigra világossá vált katonai értesülések alap-
ján, hogy „a spanyol polgárháború az új világháború próbája”. És ebből
a megfontolásból már ekkor élesen bírálja a megbékítést, a be nem avatkozás
láthatatlan sikertelen politikáját. Egyaránt felhívja a figyelmet arra, hogy ez a
politika éppen a kitűzött cél szempontjából eredménytelen, és arra is, hogy a
béke feltétele a munkásság soraiban is toboroz híveket ennek az óvatossá-
g, kieg-
yezést óhajto politikának.

Mónus, mint a hazai és a külföldi munkásmozgalomban is oly sokan, akkor
még reménykedett abban, hogy a jobboldali diktatúrák végső soron belső
társadalmi ellentéteik, a kirobbanó osztályküzdelemek fogják megrendíteni,
még ha ezekből háborús kalandban próbál is kiutat keresni. Ismét hangsú-
lyozta, hogy „ennek az uralomnak a legyőzése meghaladja a munkásosztály
erejét”, ezért „mind a munkásosztály, mind a polgárság összefogását kívánja”.
Éppen ezért látja tragikusnak – s itt már félreérthetetlen, hogy nem elsősorban
Spanyolországról szól –, hogy „a munkásság gazdasági válságtól, fasizmus-
tól, ellenforradalomtól és bolsevizmustól megtépetten áll a feladatokkal szem-

ben". Mindenesetre megállapítja, hogy a spanyol háború kimenetele nemcsak a háború és a béke, hanem az európai munkásmozgalmak jövője szempontjából is nagy fontosságú. Ebből a szemszögből nézve azt tartja kívánatosnak, hogy az ibériai küzdelmet ne világkonfliktus döntse el, hanem „a spanyol ellenforradalmat, a tábornokok fölkelését a spanyol nép győzze le”. Mónus tehát bőven mond olyasmit, amiért a nagyobb példányszámú *Népszava* számára már rátették a lakatot. Mónus és a Szocializmus riasztott – amíg tehetett.

Mónus következő spanyol tárgyú megnyilvánulása talán a legerdekesebb valamennyi közül. A kommunista értelmiségiek által létrehozott *Gondolat* című folyóiratnak válaszolt. A *Gondolat* ugyanis május-júniusi számában kommentálta Mónusnak a Szociáldemokrata Párt 1937. április 4–5-i XXXI. kongresszusán elhangzott fejtegetéseit. A „V.” kezdőbetűvel jegyzett szerző – Mónus feltehetőleg nem tudta, hogy e szígnő mögött a Prágában élő, akkoriban az emigráns *Dolgozók Lapját* szerkesztő Révai József rejtőzik – bírálta Mónus következtetését arról, hogy „Spanyolországban nem a munkásosztály forradalmáról van szó”, hogy „győzelem esetén a polgári társadalom győzelméről lesz szó, a polgárság marad uralmon”, a munkásságnak pedig az a szerep jut, hogy „a demokratikus forradalomnak a zászlóvivője legyen”. Erre a cikkre válaszolt Mónus a Szocializmus 1937. évi 7–8. számában. A *Gondolat* vitáikba és Mónus válasza közé esett a spanyol baloldal erői között Barcelonában május elején lezajlott fegyveres konfliktus. Mónus, nem említve ezt az ügyet – noha nyilván tudott róla – feltette a kérdést a *Gondolat* cikkírójának: észrevette-e, „hogy a kommunisták messzebb menő törekvései győzöttétek a köztársaságiak ellenállást Francókkal szemben?” Largo Caballero leváltásában és Negrín kinevezésében Mónus ennek megfelelően „a konszolidált polgári állam győzelmét” látta. Ennek alapján úgy vélte, hogy éppen ezért az angol és a francia álláspont máris határozottabbá vált Spanyolország védelmében. Noha a spanyol háború és a köztársasági belpolitika viszonyai túlságosan is bonyolultak voltak ahhoz, hogy akár a Mónushoz hasonló analitikus gondolkodó is ebből a távolságból minden rezdülésüket átláthassa, a lényegét jól érzékelte, hogy ti. a köztársaság szociális dinamikája valamiképpen fordított arányban van a megnyerhető politikai szövetségesek számával és az ügyéhez Nyugaton megnyerhető támogatással. Ennyiben – ha érthetően visszafogottabban is – álláspontja összecsengett a nyugati emigrációban megjelenő (ekkor éppen Prágában és Brnóban szerkesztett) osztrák emigráns szocialista *Der Kampf* szemléletével, amelynek számait egészen 1939 februárjáig pontosan kézhez kapta.

A polémia folytatódott az 1937. évi 9–10. számban is, annak kapcsán, hogy közben a *Gondolat* reagált Mónus válaszára. Ennek a glosszaműfajhoz képest igen hosszú Mónus-írásnak a kapcsán kell rámutatnunk arra, hogy Mónus polemikus cikkeiben – főleg ha „balra” vitázik – mindig jelen van egy meg nem nevezett harmadik fél, éspedig a Belügyminisztérium. Mónusnak úgy kellett vitáznia a félégalis kommunista sajtószerzervel, hogy elhatárolódjon az

álláspontjától, de lehetőleg ne denuncálja, viszont mégis cáfolja hibásnak tartott véleményét. Ez a magyarázata a néhol körülményesnek látszó mondat-szerkesztésnek. S ez nemcsak Mónus korabeli írásaira vonatkozatható.

Ugyanebben a számban Mónus ismét vezércikkben is kitér a spanyol ügyre. „Készül a háború...” címmel. A háborúról nem jövő időben beszél, megállapítva, hogy Ibéria a világnak az a pontja, amely „máris hadszíntérre vált”. Érdekes megállapítása, hogy a fasizta diktatúrák „hamarabb vettek észre a spanyol háború jelentőségét a jövő háborúja szempontjából”. Mónus akkor úgy látta, hogy „a spanyol háború gyors likvidálása nemzeti és osztályérdek szempontjából egyaránt sürgős a nyugat-európai hatalmak számára”. Ezek a hatalmak ugyanis szeretnék, hogy „az elkerülhetetlen világgháború esetére Spanyolországban szövetséges hadviselő felet találjanak”. S valóban nehéz volt 1937-ben előrelátni, hogy 1938-tól a nyugati demokráciáknak már minden áron jó lesz az ibériai béke, akár Franco békéje is.

A cikk vége fenyegető, váteszi hangú: „A kapitalistáknak tudniuk kell – írja –, hogy az új háború új forradalmak kiindulópontja lesz. Hogy ezek a forradalmak milyen mélyen nyúlunk majd be gazdasági, társadalmi és politikai viszonyainkba, szociális hatások jelentősege mekkora lesz – ez egyik legfontosabb és legreálisabb kérdés. Annyi bizonyos, hogy a dolgok az új háború után nem folytatódhatnak ott, ahol abbahagyták.” Mónus itt ismét észrevétlenül siklott át Spanyolországból Budapestre, jóslatával nyilván nem a spanyol, vagy a nyugati burzsoázia akarta rábeszteni a felelősségére.

Ez volt Mónus utolsó – aláírásával megjelenő – cikke a *Szocializmusban* a spanyol kérdéssel. Ám feltehető, hogy az ő kezétől származik a *Népszava* 1939. március 30-i számának az elbukott szabadságharcot búcsúztató és értékelő névtelen szerkesztőségi vezércikke, ez a csodálatos rekviem, amely a tiszteletadást igen mélyreható elemzéssel tudta párosítani.

A fő felelősséget természetesen a fasizta hatalmakra hárítja. „A köztársaságiak ellenálltak, amíg tudtak – írja. – Ellenállásuk leverhetetlenné vált volna, ha két nagyhatalom nem szegődik ellenük... A spanyol háború bizonyítja: az olasz–német tényleges segítség többet ért a szolidaritási határozatoknál és a rokonszenv-nyilatkozatoknál.”

A vezércikk kíméletlen bírálatait adja a nyugati hatalmak habozó, oldalazó lépéseinek. „A világgháború elhárítása – írja – ez az európai nagypolitika kulcsa. Csak ezzel lehet magyarázni, hogy Bécs és Prága után Madrid következett. München csak világossá tette azt, ami addig is a nagyhatalmak politikájá volt: elhárítani a háborús veszélyt – *mindenáron!*” Erősen Mónus tollára vall a nyugati politika további magyarázata. „Nem akarnak köztársasági győzelmet sem, mert ennek szociális hatásai elől elzárkóznak. Nem a balsevizmusból félnek, hiszen nagyon jól tudják, hogy őket – se Angliát, se Franciaországot – nem fenyegeti a balsevizmus. Ők attól a demokráciától félnek, amely politikai vonatkozásokon túl, gazdasági téren jelentkezik s a jövedelem és vagyonmegosztás újabb és radikálisabb változtatásával jár.”

A cikk befejező passzusa – mai szemmel talán túlzott optimizmussal – azért némi reményt is felcsillant. „A spanyol nép élt monarchia alatt. Túlélte. Élt diktatúra alatt, birkózott vele, megbuktatta – és túlélte... Eddig még minden letiport ország népe föltámadt. A népek élete örök, a rezsimeké – múlandó.”

Visszatérve a *Szocializmusr*a: bizonyos értelemben persze mindaz, ami a folyóiratban a spanyol háborúról és forradalmáról megjelent, Mónus műve. Ebbe az egységesen (nem egyszínűen!) szerkesztett folyóiratba semmi sem került véletlenül, még a könyvismertetések sem. S éppen a spanyol tárgyú írások esete bizonyítja ezt talán a legkésebben.

Balogh László:

Mónus Illés és a skandináv szociáldemokrácia

Mónus a skandináv szociáldemokrácia* elméletével és politikai lépéseivel is sokat foglalkozott, bár kétségkívül kevesebbet, mint pl. a francia népfront vagy az angol munkásmozgalom helyzetének tanulmányozásával. A skandináv országok iránti érdeklődése számos tényezővel magyarázható.

Az egyik indok: Svédország, Norvégia és Dánia sajátos társadalmi, gazdasági és politikai fejlődése. Mindhárom ország még a XIX. század közepén is viszonylag elmaradott agrárország volt, s a közép-európai államokhoz hasonlóan itt is csak a század vége felé indult meg az ipari forradalom. Ez a dinamikus folyamat körülbelül századunkban a harmincas évekig tartott, s ennek eredményeként széles bázison nyugvó, fejlett technikával és technológiával rendelkező ipari és mezőgazdasági szektor jött létre. Mónus számára mindenekelőtt az volt a fontos momentum, hogy a modernizáció a Magyarországhoz, illetőleg korábban a monarchiabeli Magyarországhoz hasonló gyökerzetű országokban indult meg. Természetesen nem kerülték el figyelmét az eltérő vonások sem, mint például Magyarország speciális helyzete a monarchiában, a korlátozott fejlődés ténye és ennek jelentősége.

Tanulságosak voltak számára a modern parlamentarizmus kialakulásának a körülményei is. Tisztában volt azzal, hogy például Svédországban a modern parlamentarizmus első csírái az 1809–10-es alkotmányban jelentek meg. Az 1866-ban elfogadott parlamenti reform továbbfejlesztette a politikai rendszert, létrehozta a két kamarás parlamentet, amely már jobban kifejezte a társadalmi érdekcsoportok céljait, elképzeléseit. Ez a berendezkedés azonban továbbra is elsősorban a tartományi elit érdekeit tartotta szem előtt s csak minimálisan engedett teret a szegényebb rétegek törekvéseinek, elképzeléseinek. Az ipari forradalom azonban felgyorsította a parlamentarizmus kialakulását: a századfordulón megalakultak a tömegpártok, 1921-ben pedig bevezették az általános választójogot. Lényegében a harmincas években fejeződött be az alkotmányos parlamenti rendszer kiépítése, amely Mónus szemében az ideális politikai berendezkedés volt.

Mónus Illés egész gondolati rendszerében nagyon fontos helyet foglalt el a politikai demokrácia kérdése. A két világháború közötti időszakban – s

* A svéd, a dán és a norvég szociáldemokráciáról van szó. Svédország Szociáldemokrata Munkáspártja 1932-től – az előadásomban vizsgált időszakban – mindvégig kormányon volt; Dánia Szociáldemokrata Pártja 1924-től (az 1926–1929-es időszakot kivéve) az ország német megszállásáig; a Norvég Munkáspárt 1935-től Norvégia német megszállásáig kormányzott.

különösen a harmincas-negyvenes években – számos európai országban vesélybe kerültek a demokratikus jogok, korlátozták vagy teljesen betiltották a polgári politikai jogok és szabadságok gyakorlását. Mónus Illés számára teljesen elfogadhatatlan volt a fasiszta politikai rendszer bármilyen formája, legyen az akár a legtipikusabb, a német, akár például az olasz korporatív faszizmus.

Ugyanakkor azt is fontos hangsúlyozni, hogy a harmincas évekre megszárdult szovjet típusú totalitárius modell sem nyerte el szimpátiáját. Kezdetben pedig élenként érdeklődött a szovjetunióbeli társadalmi, gazdasági és politikai változások iránt, lehetségesnek tartotta, hogy olyan változások következnek be, amelyek teret engednek a munkásérdek érvényesülésének. Bár nagyon kevés információ jutott el Magyarországra, azért lassan Mónus is képet tudott festeni a keleti birodalomról, 1939-től szomszédunkról. S ez a kép egyáltalán nem volt derűs. Szomorúan vette tudomásul, hogy a Szovjetunióban a harmincas évekre új hatalmi elit, mai terminológiával: a pártállami bürokratikus elit totalitárius uralma alakult ki, amely fényérvényi távol-ságra van a szocializmustól.

Az előbbieken csak utalásszerűen érintett fenntartások miatt tekintett a skandináv országokra úgy, hogy van lehetőség a politikai demokrácia vívmányainak védelmére, további erősítésére, és nem feltétlenül szükségszerű a parlamentáris demokrácia összeomlása. Ezt azért is tartotta fontosnak, mert Magyarországon is erősödtek a fasiszalódás tendenciái – gondoljunk csak például Gombos Gyula olasz mintájú korporatív kísérleteire –, s ezek vesélybe sodorhatják az amúgy is gyenge bázisú, viszonylagos és törekény polgárjogokat, a szociáldemokrata legalitás addigi szűkösségeit is. Céltét tehát a meglévő korlátozott demokrácia megtartását, távlati feladatként pedig a széles alapon nyugvó parlamentáris demokrácia kiépítését jelölte meg.

Mónus Illés az északi szociáldemokrata pártok válságellenes programjait is figyelemmel kísérte, és ez a második indoka annak, hogy nekünk is érdemes gondolkodni ezeken a problémákon. Mindhárom szociáldemokrata párt a kormányzati hatalom birtokában olyan válságellenes programot dolgozott ki, amely a magánkapitalista gazdaságba történő állami beavatkozás stratégiáján alapult. A hangsúlyt tehát nem az állami szektor bővítésére helyezték, biztosítva ezáltal a szociális körülmények javítását. De általánosan, a gazdaság egész szerkezetében erősíteni akarták az állam befolyását. Ezt azért is érdemes hangsúlyozni, mert Mónus ortodox maradt ebben a kérdésben, hiszen ő a szocializmust továbbra is az állami tulajdon túlsúlya mellett képzelte el. Visszatérve a skandináv szociáldemokráciához, a gazdasági, politikai és szociális válság eredményes leküzdéséhez persze fontos előfeltétel volt a gazdasági fellendülés, ami a második világháború kezdetéig csaknem szakadatlanul tartott, és részben a harmincas évek fegyverkezési hajszájával függött össze.

A skandináviai szociáldemokrata kormányok gazdaságpolitikájának középpontjában az állammonopolista kapitalizmus rendszerének a kiépítése állt. A gazdasági élet élénkítése terén kiemelkedő szerepet szántak az új munkahelyek állami eszközökkel történő megteremtésének. Ennek érdekében kölcsönöket bocsátottak ki, és növelték a közvetlen adókat, amelyek elsősorban a nagy jövedelmeket, a birtokokat és örökségeket terheltek meg pótlólagos adókkal. A közmunkákat főleg a közlekedési és a szállítási ágazatban szervezték, azaz az államosított szektorban.

A foglalkoztatottság bővítésének másik fontos eszköze volt a nagyiparosoknak nyújtott hitelek olcsóbbá tétele. Alaposan csökkentették az állami bankok leszámítolási kamatát (Dániában pl. az 1929-es 5%-ról 1933 végére 2,5%-ra), ideiglenesen betiltották a tőkekitvételt, ami lehetővé tette, hogy az állami bankok jelentős valutataralékokat halmozzanak fel. Másfelől enyhítették a vállalatok eladósodását a bankoknál. Mindez a külföldi tőkebeáramlással együtt növelte a húszas évekhez képest a tőkeberuházások szintjét.

A gazdasági válság felszámolásának másik fontos eszköze volt a mezőgazdasági termelés növelése. A szociáldemokrata kormányok bevezették a központosított szövetkezeti kereskedelmet, garantálták a termelési árakat s a legfontosabb agrártermékre behozatali tiltó vámot rótták ki. Ezek az intézkedések ösztönözték a mezőgazdasági termékekkel való önellátást s ez kedvező visszhangra talált a kistermelők többségénél.

Mónus figyelmét az sem kerülte el, hogy alapvetően megváltozott a húszas évekhez képest az iparfejlesztési koncepció. Míg ugyanis akkor a termelés növelését főképpen intenzív eszközökkel érték el, addig a harmincas évek közepétől előtérbe kerültek az extenzív megoldások.

Mónus Illés a gazdasági demokrácia kiépítése s ezzel összefüggésben a gazdasági válság következményeinek felszámolása terén tett skandináv szociáldemokrata lépéseket részben nem tudta elfogadni – gondolok itt az állami szektor korábban már tárgyalt összefüggéseire –, részben viszont nagyon tanulságosnak a Magyarország számára is megvizsgálendónak tartotta.

A politikai és a gazdasági demokrácia egymással szorosan összefüggő területei szervesen összekapcsolódtak a skandináv szociáldemokratáknál – de Mónus Illésnél is – a szociális demokrácia fokozatos megteremtésével. A szociáldemokrata kormányok számos új szociális és társadalombiztosítási reformot vezettek be a bérből és fizetésből élők helyzetének javítására. Így például bevezették a fizetett szabadságot, ingyenessé tették az állami alkalmazottak számára a helyi és távolsági közlekedést, nyolc órára csökkentették a mezőgazdasági munkások munkaidejét. Mónus különösen tanulságosnak tartotta a dán társadalombiztosítási reformokat (alapelveit tekintve a norvégok és a svédek is hasonlókat fogadtak el). A dán társadalombiztosítási rendszer tökéletesítésében kiemelkedő szerepet töltött be K. Steincke társadalombiztosítási miniszter. Az 1933-ban elfogadott új társadalombiztosítási törvények rendszerezték az addig felgyülemlett s gyakran egymással is ellentétes

rendelkezéseket, sőt, számos vonatkozásban módosították is azokat. Lényegében továbbra is maradt az alapelv: a szociális segélyeket maguk a biztosítottak fizetik, ugyanakkor nőtt a központi és a helyi közigazgatási szervek szerepe, s javultak a lakosság legszegényebb rétegeinek biztosítási feltételei. Így például 1933-tól a központi és a helyi közigazgatási szervek finanszírozták kétharmad:egyharmad arányban a munkanélküli segélyek összegének felét: négy hónapról hat hónapra emelték a munkanélküli segélyek folyósításának időtartamát.

Bevezették az ingyenes orvosi ellátás és betegsegélyezés jogosultságát a 14–60 éves munkaképes állampolgárok kevés vagyoni többségének és gyermekeinek; 1939-ben a lakosság 77%-a számára. A betegbiztosítás jogot adott az öregségi nyugdíjra is 60 éves kortól illetve abban az esetben korhatár nélkül, ha az illető képtelen anyagilag gondoskodni önmagáról. Ez időtől kezdve a szociális segélyek mértékét a létfenntartási költségek indexének megfelelően szabályozták.

Mónus Illés a vázolt szociális lépéseket azért is tartotta fontosnak, mert szervesen hozzájárultak a dolgozók és családtagjaik mindennapi életkörülményeinek emberibbé tételéhez, s ezeket lényegében alapjogoknak tekintette. A skandináv pártok elképzeléseit a szocialista társadalom evolúciós úton történő megvalósítása biztató formájának tekintette, ha nem is értett egyet minden koncepcionális és gyakorlati lépésükkel. Természetesen sematikus másolását hazánk számos eltérő specifikuma miatt nem tartotta lehetségesnek.

Tartalom

AGÁRDI PÉTER: Mónus Illés és a torlódó idő	5
MÁRKUS LÁSZLÓ: Történetírás vagy mitológia	15
LUX JUDIT: Mónus Illés és a szakszervezetek	21
ERDŐDY JÁNOS: Megalkuvások nélkül	29
LÁNYI MARGIT: Egy fedél alatt	33
FORGÁCS PÁL: Szubjektív sorok Mónus Illésről	41
JEMNITZ JÁNOS: Mónus Európa-képe. Franciaország és Anglia	43
HARSÁNYI IVÁN: Mónus Illés, a „Szocializmus” és a spanyol háború	49
BALOGH LÁSZLÓ: Mónus Illés és a skandináv szociáldemokrácia	55

Kiadásért felel a Mónus Illés Akadémia igazgatója
Nyomdai munkálatok: FER-Co Kft.